

missio

Internationales Katholisches Missionswerk e.V.
Uluslararası Katolik Misyonu
İnsan Hakları Uzmanlık Birimi
Dr. Otmar Oehring (Derleyen)
Postfach 10 12 48
D-52012 Aachen
Tel.: 02 41-75 07-00
Fax: 02 41-75 07-61-253
E-Mail: menschenrechte@missio-aachen.de
humanrights@missio-aachen.de
droitsdelhomme@missio-aachen.de
© missio (2002) 2004

Çeviri: Recai Hallaç

ISSN 1618-6222
missio-Sipariş Kodu 600 220

missio

5

Human Rights
Droits de l'Homme
Menschenrechte
İnsan Hakları

Otmar Oehring
Türkiye'de insan haklarının durumu - laiklik = din özgürlüğü mü?

Bugüne kadar çıkan ve planlanan yayınlar

İnsan Hakları Uzmanlık Birimi'nin amacı, Afrika, Asya ve Okyanusya ülkelerinde insan haklarının durumuyla ilgili bilgi edinilmesine katkıda bulunmaktır. Bu hedef doğrultusunda, insan hakları alanında şebeke çalışmaları içinde yer alıyor ve Afrika, Asya ve Okyanusya'daki kilise misyonlarıyla Almanya Federal Cumhuriyeti'nde kilise ve siyaset alanında karar mercileri arasındaki diyalogu destekliyoruz. "İnsan Hakları" yayın dizisinde, ülkelere ve çeşitli konulara yönelik araştırmaların ve düzenlenen sempozyumların sonuç ve tutanakları yayınlanıyor.

Türkiye Cumhuriyeti, 1923 yılında imzalanan – ve özellikle Müslüman olmayan azınlıkların söz konusu edildiği – Lozan Anlaşması'nda ve o günden bu yana yapılan bütün anayasalarda, bütün yurttaşlara, dinlerinden bağımsız olarak, eşit muamele yükümlülüğünü üstlenmiştir. **Türkiye'de insan haklarının durumu – laiklik = din özgürlüğü mü?** başlıklı araştırmada, bu çerçeveden hareketle, Türkiye'deki laikliğin gerçekten bütün Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları için din özgürlüğü anlamına gelip gelmediği sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Tartışılacak en önemli konulardan birini ise, dini cemaatlerin ya da grupların hukuki konumu ve bu konunun, söz konusu grupların gelişmesi üzerindeki etkileri oluşturmaktadır.

Otmar Oehring 1955'te Saulgau'da doğdu. 1971 yılına kadar Ankara'da yaşadı. 1975-1981 yılları arasında Münih'te Yakındoğu kültürü ve tarihi ve hukuk bilimleri alanında yükseköğrenim gördü. 1981-1982 yıllarında Friedrich Ebert Vakfı bursuyla İstanbul'da bulundu. 1983'te Münih'te LMU'da "Aşırı ideolojilerin etkisinde Türkiye (1973-1980)" konulu çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 1983 sonundan beri Aachen'da missio Uluslararası Katolik Misyonu yurtdışı biriminde bilimsel eleman olarak çalışıyor. Başlangıçta, çalışmaları, "İslam ülkeleri" alanında yoğunlaşırken, 1999-2000 yıllarında Afrika/Yakındoğu birimi yöneticiliği yaptı; 1.1.2001 tarihinden bu yana İnsan Hakları Uzmanlık Birimi'ni yönetiyor ve 1981'den beri iltica davalarında bilirkişi olarak görev yapıyor.

Burada tartışılan konuyla ilgili son gelişmeleri, özellikle 2002 Ağustosundan sonra yapılan yasa değişikliklerini ele alan bir araştırma, yakında aynı dizide yayınlanacaktır.

- 1 **Çin Halk Cumhuriyeti'nde insan haklarının durumu – din özgürlüğü**
Almanca (2001) – Sipariş kodu: 600 201
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 211
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 221
- 2 **Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde insan haklarının durumu: 1997-2001 yılları. Kiliselerin içinde bulunduğu zor durum**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 202
İngilizce (2001) – Sipariş kodu: 600 212
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 222
- 3 **Endonezya'da insan haklarının durumu – din özgürlüğü ve şiddet**
Almanca (2001) – Sipariş kodu: 600 203
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 213
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 223
- 4 **Doğu Timur – devlet oluşumuna giden zorlu yol**
Almanca (2001) – Sipariş kodu: 600 204
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 214
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 224
- 5 **Türkiye'de insan haklarının durumu – laiklik = din özgürlüğü mü?**
Almanca (2001) – tükendi
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 205
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 215
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 225
- 6 **Hıristiyanlar baskı altında mı? Bir sempozyumun belgeleri Berlin, 14/15 Eylül, 2001**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 206
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 216
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 226
- 7 **Kadınların ve kızların genital olarak sakatlanması 19 Afrika ülkesinde Katolik Kilisesi kurumlarında çalışanlarla yapılan bir anketin değerlendirilmesi**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 207
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 217
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 227
- 8 **Kadınların ve kızların genital olarak sakatlanması Sudan'daki durumla ilgili rapor**
Almanca/İngilizce/Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 208
- 9 **Vietnam'da insan haklarının durumu. Din özgürlüğü**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 230
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 231
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 232
- 10 **Sri Lanka'da insan haklarının durumu Kilisenin barış ve insan onuru alanındaki çabaları**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 233
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 234
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 235
- 11 **Simbabwe'de insan haklarının durumu**
Almanca (2002) – Sipariş kodu: 600 236
İngilizce (2002) – Sipariş kodu: 600 237
Fransızca (2002) – Sipariş kodu: 600 238
- 12 **Güney Kore'de insan haklarının durumu**
Almanca (2003) – Sipariş kodu: 600 239
İngilizce (2003) – Sipariş kodu: 600 240
Fransızca (2003) – Sipariş kodu: 600 241
- 13 **Sudan'da insan haklarının durumu**
Almanca (2003) – Sipariş kodu: 600 242
İngilizce (2003) – Sipariş kodu: 600 243
Fransızca (2003) – Sipariş kodu: 600 244
- 14 **Nijerya'da insan haklarının durumu**
Almanca (2003) – Sipariş kodu: 600 245
İngilizce (2003) – Sipariş kodu: 600 246
Fransızca (2003) – Sipariş kodu: 600 247
- 15 **Ruanda'da insan haklarının durumu**
Almanca (2003) – Sipariş kodu: 600 248
İngilizce (2003) – Sipariş kodu: 600 249
Fransızca (2003) – Sipariş kodu: 600 250
- 16 **Myanmar'da (Burma) insan haklarının durumu – Askeri diktatörlük koşulları altında kilise**
Almanca (2004) – Sipariş kodu: 600 251
İngilizce (2004) – Sipariş kodu: 600 252
Fransızca (2004) – Sipariş kodu: 600 253
- 17 **Kamboçya Kralığında din özgürlüğü**
Almanca/İngilizce/Fransızca (2004) – Sipariş kodu: 600 257

Bütün yayınlar pdf dökümanı olarak da elde edilebilir.
<http://www.missio-aachen.de/menschenrechte>

İçindekiler

- 2 Türkiye hakkında genel bilgiler
- 3 **1. Giriş**
- 5 **2. Hukuksal çerçeve**
- 5 Laiklik ilkesi
- 6 Lozan Anlaşması
- 7 Bir güvence olarak Diyanet İşleri Başkanlığı
- 9 Anayasada güvence altına alınan din özgürlüğü
- 9 Denetlenen din dersi
- 10 **3. Dini Cemaatler**
- 10 İslamiyet
- 11 Hıristiyanlık
- 11 Musevilik
- 12 **4. Dini grupların hukuki statüsü**
- 12 **4.1 Müslüman mezheplerinin hukuki statüsü**
- 12 Sünniler
- 12 Aleviler
- 15 Müslüman tarikatlar
- örnek: Nakşibendiler
- 17 İslami hareketler
- örnek: Nurculuk
- 19 **4.2 Müslüman olmayan azınlıkların hukuki statüsü**
- 20 **4.2.1 Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda azınlıklar – devletin azınlık olarak tanıdığı azınlıklar: Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Museviler**
- 21 **4.2.1.1 Resmen tanınan Müslüman olmayan azınlıkların sorunları**
- 22 Ruhbandan olmayan danışma kurulu
- 22 Bir seçim düzenininin mevcut olmayışı
- 22 Düzenli gelirlerin olmayışı
- 23 Din adamlarının eğitimi
- 23 **Vakıfların sorunları**
- 24 Belirgin düzenlemelerin mevcut olmayışı
- 24 Kurumlar vergisi yükümlülüğü
- 25 1936 Yönetmeliği
- 25 Tadilat izni
- 26 Taşınmaz mal ticaretinden elde edilen gelirlerin dondurulması
- 26 Gelir fazlasının aktarılması yasağı
- 26 **Okullar**
- 27 Okula kabulün belli kıstaslara bağlanması
- 28 Okul yönetimi üzerinde devlet denetimi
- 28 İhtiyaç duyulmayan okul binalarının başkaları tarafından kullanılması
- 29 **Diğer sorunlar – bilgisizlikten kaynaklanan önyargılar ve propaganda**
- 30 **4.2.2 Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda azınlıklar – devletin azınlık olarak tanımadığı azınlıklar**
- 30 **4.2.2.1 Azınlık olarak tanınmayan Müslüman olmayan azınlıkların sorunları**
- 31 Latin Katolik Kilisesi
- 34 Doğu Katolik Kiliseleri
- 35 Yeni dini kurumların ve kamu yararına çalışan kurumların oluşturulması
- 36 **Sonuç**
- 38 Ek: Lozan anlaşması – III. Kesim: Azınlıkların Korunması
- 39 Dipnotlar

Türkiye hakkında genel bilgiler

Devletin adı	Türkiye Cumhuriyeti
Yüzölçümü	769.630 km ² , bunun 23.764 km ² 'si Avrupa'da (Doğu Trakya), 755.688 km ² 'si Önasya'da (Anadolu)
Nüfus	66,493 milyon
Nüfusun bileşimi	(1990 itibarıyla) 70% Türkler; 20% Kürtler; 2% Araplar; 0,5% Çerkezler; 0,5% Müslüman Gürcüler v.d.' (Etnik gruplar: Türkler (Sünni), Türkler (Alevi), Türkler (Yörükler (Sünni)), Türkmenler (Sünni), Türkmenler (Alevi), aralarında Tahtacı ve Abdal da olmak üzere; Türkler (Azeriler (Şii)), aralarında Karapapaklar (Sünni) da olmak üzere; Uygurlar (Sünni/Hanefi); Kırgızlar (Sünni/Hanefi); Kazaklar (Sünni/Hanefi); Özbekler (Sünni/Hanefi); Özbek-Tatarlar (Sünni/Hanefi); Kırım Türkleri/Kırım Tatarları (Sünni/Hanefi); Nogaj Tatarları (Sünni/Hanefi); Balkarlar/Karaçaylılar (Sünni/Hanefi); Bulgaristan göçmenleri (Sünni/Hanefi); Alevi; Gagavuzlar arasında ayrıca Bulgar Ortodoks Hıristiyanlar); diğer Balkan ülkelerinden gelen göçmenler (Sünniler/Hanefiler; Aleviler; Sırp Ortodoks Hıristiyanlar); Dağistanlılar (Sünni/Hanefi+Şafii); Sudanlılar (Alevi ?); Kürtler (Sünni/Şafii (+Hanefi)); Kürtler (Alevi); Kürtler (Yezidi); Zazalar (Sünni/Şafii); Zazalar (Alevi); Osetler (Sünni); Ermeniler (Hıristiyan, Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler); Çeşnililer (Sünni); Çingeneler/Romanlar (Müslüman ??); Rumlar (Hıristiyan, Ortodoks Rumlar, Katolik Rumlar, Protestan Rumlar); Rumca konuşan Müslümanlar (Sünni ??); Araplar (Sünni); Araplar (Nusairi = Alevi); Araplar (Hıristiyan Araplar/Melkitler); Yahudiler; Aramiler (Süryani-Ortodoks ve Süryani-Katolik Hıristiyanlar, Keldaniler, Nesturiler); Çerkezler (Sünni/Hanefi); Gürcüler (Sünni/Hanefi + Ortodoks Hıristiyan Gürcüler ?); Lazlar (Sünni/Hanefi)) ²
Nüfus artışı	1970: 2,54%; 1980: 2,23%; 1990: 2,20%; 1995: 1,75%; 1998: 1,49%; %30'u 15 yaşının altında ³ .
Ortalama yaşam süresi	1998: 69,26 yaş
Kent nüfusu	1960: %29,74; 1970: %38,40; 1980: %43,80; 1990: %61,20; 1998: %72,86
Diller	Resmi dil: Türkçe; %90 Türkçe (anadil ya da ikinci dil olarak), %15 Kürt dilleri, %2 Arapça, diğer azınlıkların dilleri
Devlet biçimi	1923'ten beri cumhuriyet – 1982 Anayasası; son değişiklik 2001'de
En üst anayasal kurum	Türkiye Büyük Millet Meclisi; 550 üyeli, 5 yılda bir seçim
Cumhurbaşkanı	Ahmet Necdet Sezer (16.5.2000 tarihinden beri)
Başbakan	15.11.2002 tarihine kadar: Bülent Ecevit (DSP); 16.11.2002 tarihinden beri: Abdullah Gül (AKP)
Dinler	1992: % 99 Müslüman, Müslümanların % 70'i Sünni, % 15-25'i Alevi, Hıristiyan, Musevi v.d. azınlıklar. (Türkiye'de çeşitli dinlerin mensuplarına dair güvenilir istatistiki veriler elde etmek son derece güçtür. Çeşitli kurum ve kuruluşların sundukları veriler arasında zaman zaman büyük farklar görülmektedir.)

1. Giriş

“... Türkiye’de, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu’nun yenilgisinin ve dağılmasının ardından, padişahlıkla birlikte hilafeti de kaldıran ve dini, her bir yurttaşın özel meselesi olarak tanımlayan kişi, Mustafa Kemal (“Atatürk”) olmuştur. Bu dünyevileşmenin bir ifadesi de, çarşaf da dahil olmak üzere, geleneksel kıyafetin reddi ve batı kıyafetlerinin savunulması, çokeşliliğin yasaklanması, Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin, İslami takvimin yerine ise, Gregoryen takvimin kabulü ve modern bir eğitim sisteminin kurulması olmuştur; bütün bunlar, Batı Avrupa’dan kaynaklandıkları açıkça görülen önlemlerdir.

Başından beri milliyetçi bir özelliğe sahip olan Kemalizm, bugüne kadar Türkiye’nin devlet doktrini olmayı sürdürmüştür. Ordu, 1960’tan günümüze dek yaptığı üç darbeyle Kemalizmi savunmuş ve her seferinde devlet yönetimini yeniden demokratik partilere devretmiş, ancak çok büyük ölçüde söz sahibi olma özelliğini korumuştur. Batı’nın zaman zaman Türkiye’ye yönelttiği bütün haklı eleştiriler bir yana, Türkiye, halen, Ortadoğu’da din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ilkesini ve demokrasiyi tutarlılıkla muhafaza eden tek ülkedir.

Ancak, bu ilke, seksenli yıllardan beri, seçimlerde kayda değer başarılar kazanmış olan çeşitli İslami grupların tehdidi altındadır; her ne kadar bu grupları yekpare bir yaklaşımla demokrasiye karşı, hele hele militan olarak nitelendirmek mümkün olmasa da. Ancak, dini özel hayat alanından ve camilerden çıkararak yeniden kamu hayatına, dolayısıyla devlet kurumlarına dahil etme konusunda fikir birliği içindedirler. ...”⁴

Türkiye’de din, Gernot Rotter’in “ZEIT” dergisinde anlattığı gibi, bugün gerçekten her bir yurttaşın özel hayatına dair bir olgu mudur? Yani, Türkiye Cumhuriyeti, din ve devlet ayırımını tutarlılıkla muhafaza etmeyi başarabilmiş midir? Din-devlet ayırımını tehlikeye düşürenler, gerçekten sadece İslamcı gruplardan mı ibaret olmuştur?

Bu araştırmada, “Türkiye Cumhuriyeti’nde din özgürlüğü” konusu eleştirel bir gözle incelenecek, ağırlık noktasını ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 yılı aşkın tarihinden hareketle, Türkiye’de mevcut olan dinsel cemaatlerin içinde bulunduğu mevcut durum oluşturacaktır.

Türkiye’de dinsel azınlıkların, özellikle Müslüman olmayan azınlıkların durumuyula ilgili haberler, genellikle, somut olaylardan kaynaklanmaktadır. Bu tür habercilikte, belli bir olgu anlatılır ve ayrımcılık, kötü niyetle engelleme, hatta zulüm olarak nitelenir. Buradan yola çıkılarak, Türkiye Cumhuriyeti, bu bağlamda doğrudan ya da dolaylı olarak devlete atfedilebilecek tutumlardan vazgeçmeye çağırılır. Bu çerçevede, genellikle, Türkiye’nin, diyelim ki, Birleşmiş Milletler’in ve Avrupa Konseyi’nin üyesi olarak imzaladığı insan hakları konvansiyonlarına da atıfta bulunulur. Ancak, Türkiye’nin, 1923 yılında imzaladığı Lozan Anlaşması’nda (bu anlaşmada Müslüman olmayan azınlıklar özellikle belirtilmiştir) ve bugüne kadar yapılan bütün anayasalarda, hangi dine inanırlarsa inansınlar, bütün yurttaşların eşit muameleye tabi tutulmasını taahhüt ettiğine de dikkat çekmek gerekir.

Bu yüzden, bu incelemede, dini cemaatlerin ve grupların hukuki konumu ve bunun, sözkonusu grupların gelişmesi üzerindeki etkileri, temel konulardan birini oluşturacaktır. Bu hususun araştırılmasından elde edilecek sonuç ise, bu incelemenin başında ortaya atılan soruya, yani, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda temellendirilmiş olan "laiklik" ilkesinin, din özgürlüğünü içerip içermediği sorusuna cevap oluşturacaktır.

Bu bağlamda, günümüzde yaşanmakta olan gelişmeleri tarihsel çerçeveye oturtmaya yönelik kısa bir değerlendirme yapmakta yarar vardır.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıla kadar bir İslam devletiydi. İslam devleti olma ilkesinden dolayı (İslamiyet, aynı zamanda din ve devlettir = al-İslam din wa daula) anayasal kuvvetler ayrılığı ilkesi, bu devletin yabancı olduğu birşeydi. Köklü Tanzimat reformları (1839-1876), 1876 Anayasası'nın yolunu açtı. Sözkonusu anayasa, aynı zamanda, siyasal bilinç düzeyi yüksek olan küçük bir gruba verilen bir imtiyazdı; buna karşılık, Ortodoks Müslümanların şiddetli direnişiyle karşılaştı ve geniş halk kitlesi tarafından anlaşılamadı. Bu yüzden, yöneticiler, seçimle oluşturulan meclislerin yetkilerini kısıtlamakta ve anayasayı defalarca ilga etmekte güçlük çekmediler. Gayrimüslim azınlıklar içinse – bu azınlıklar o güne kadar korunmaları emredilen kesimlerdi (dhimmi) – sözkonusu reformlar belli bir özgürlük anlamına geliyordu, çünkü, onlara, yeni oluşturulan "milletler", yani dine göre tanımlanmış cemaatler çerçevesinde, en azından sınırlı bir muhtariyet hakkı tanıyordu. 1923 Lozan Anlaşması, müslüman olmayan azınlıklarla ilgili düzenlemelerde, millet sistemine dayandırılırken, Türkiye Cumhuriyeti'yle bütün "Müslüman olmayan azınlıklar" arasındaki ilişkilerin de hukuki temeli oldu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte millet sistemi de çöktü.

Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan ve en önemlisini, 1937 yılında "laiklik" ilkesinin anayasaya alınmasının oluşturduğu reform yasaları, devletle dinin birbirinden olabildiğince kesin hatlarla ayrılması, yani İslam devleti ilkesinden vazgeçilmesi yolundaki çabayı belirgin olarak ortaya koyuyor. Ancak, halktan gelen direniş, son elli yıl içinde, devleti, tayin edici reformların bir kısmını geri çekmeye ve İslamiyete giderek daha fazla alan tanımaya zorladı.

2. Hukuksal çerçeve

Laiklik ilkesi

18 Ekim 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 2. maddesine göre⁵ (1982 T.C. Anayasası) "Türkiye Cumhuriyeti ... laik... bir hukuk devletidir."⁶ Anayasal bir ilke olan "laiklik" 1924 tarihli anayasaya 1937 yılında dahil edilmiştir.⁷ Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde "laiklik" teriminin nasıl anlaşılması gerektiği, 1982 Anayasasının başlangıç bölümünde belirtilmektedir. Buna göre, "laiklik ilkesinin gereği olarak, kutsal din duygularının Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı" ifade edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasasında yer alan "laiklik" ilkesi, Fransa'da, Fransız Devriminin sonucu olarak kilise ve devletin birbirinden ayrılması anlamına gelen "laïcité"⁸ ilkesi örnek alınarak geliştirilmiştir.

Ancak, Türkiye anayasasındaki laiklik ilkesi, Fransa'daki örneğinden daha geniş kapsamlıdır. Laiklik ilkesi, "milliyetçilik ilkesiyle birlikte, ideolojik olarak, modern Türk devletinin dünyevi yapısıyla uyum içinde bulunmadığından ve devletle dinin birliğine geri dönülmesini talep ettiğinden kuşkuyla karşılanılan bir dine, yani İslamiyete karşı egemenlik kurma işlevini üstlenmektedir."⁹ Anayasa Mahkemesi "laikliği", "ortaçağ dogmatizminin aşılıp, yerini, aklın önceliğinin ve aydınlanma çağı biliminin almasıyla gelişen bir özgürlük ve demokrasi anlayışının, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve hümanizm idealinin temelini oluşturan uygar bir yaşam biçimi..." olarak tanımlamaktadır. Anayasa Mahkemesi, ayrıca, "laik düzende ... dinin siyasileşmekten kurtulduğunu, bir yönetim aracı olma özelliğini kaybettiğini ve yurttaşların vicdanında doğru ve şerefli yerini aldığını" tespit etmektedir¹⁰. Christian Rumpf, "Anayasa Mahkemesi'nin, laiklikle, egemen olan din arasında bir karşılıklı bağıntı gördüğüne" işaret ediyor. Rumpf'a göre, "din, doğası gereği, devlet işlerine müdahale etmeye ne kadar eğilimliyse, laiklik ilkesi de o kadar katı ve tavizsiz bir görünüm ortaya koyar. Dini vecibelerin yanında, siyasal insanı da talep eden ve böylece insana kendi öngördüğü türde bir devlet vermek isteyen İslamiyet karşısında, laiklik ilkesi, daha büyük bir tavizsizliğe yol açmaktadır; dini geriletme mücadelesi, dinin kendisini algılama tarzının, devletten feragati içerdiği bir kamusal düzene oranla, zorunlu olarak daha güçlü ve yoğun hale gelmektedir. Demek ki, Türkiye'deki laiklik, egemen dini, yani İslamiyeti, bu dinin kendini algılama tarzı açısından mutlaka talep ettiği bir alandan çekilmeye zorlayabilecek durumda olmak zorundadır."¹¹ Bu incelemenin amacı, Türkiye'de, anayasada yer alan "laiklik" ilkesi açısından, anayasanın hedefiyle anayasal gerçekliğin ne ölçüde örtüşüğünü ortaya koymaktır.

Lozan Anlaşması

24 Temmuz 1923¹² tarihinde, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven devletiyle Türkiye arasında imzalanan Lozan Barış Anlaşması, "Azınlıkların Korunması"na dair III. kesimde 37.-45. maddelerde "Müslüman olmayan azınlıklarla" ilgili düzenlemeler içermektedir. Burada, Türkiye Cumhuriyeti, giriş niteliğindeki 37. maddede, "38. maddeden 44. maddeye kadar olan maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun, hiç bir yönetmeliğin (tüzüğün) ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını" taahhüt etmektedir. 44. son maddede de Türkiye Cumhuriyeti, III. kesimde "azınlıkların korunmasına" yönelik olarak yapılmış olan düzenlemeleri, Milletler Cemiyeti'nin, ya da bugünkü hukuki ardılı olan Birleşmiş Milletler'in garantisi altına alınmış uluslararası yükümlülükler olarak tanımakta (44. madde 1. cümle) ve bunların, "Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça değiştirilemeyeceğini" kabul etmektedir (44. madde, 2. cümle)

Lozan Anlaşması 38.-43. maddelerde, Müslüman olmayan azınlıklarla ilgili şu düzenlemeleri getirmektedir:

Türkiye Cumhuriyeti

- "Türkiye'de oturan herkesin, doğum, milliyet, dil, ırk ya da din ayırımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı" taahhüt eder (38. madde, 1. paragraf)
- "Türkiye'de oturan herkese, kamusal ve özel olarak, vicdan, din ve inanç" özgürlüğünü garanti eder (38. madde 2. paragraf) ve "gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyruklarının, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık (medeni) haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklarını" (39. madde, 2. paragraf) belirtir
- "Türkiye'de oturan herkesin, din ayırımı gözetilmeksizin" kanun önünde eşit olacağını garanti eder (39. madde 2. paragraf)
- "Din, inanç ya da mezhep ayrılığının, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla (medeni haklarla) siyasal haklarından yararlanmasına, örneğin, kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışmasına engel sayılmayacağını" garanti eder (39. madde, 3. paragraf)
- "Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticari ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulamayacağını" kabul eder (39. Madde 4. Paragraf)
- "Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıkların sağlanacağını" belirtir (39. madde 5. paragraf)
- "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının, hem hukuk bakımından, hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklarını" garanti eder (40. madde 1. cümle) ve "özellikle, giderlerini kendileri

karşılama üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklarını" belirtir (40. madde 2. cümle)

- "Kamuya ait ilkokullarda, Müslüman olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına" – Türk dilinin zorunlu eğitiminin yanısıra (41. madde, 1. paragraf, 1. cümle) "ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını" sağlayacağını garanti eder (41. madde, 1. paragraf, 1. cümle)
- "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıkların, devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hakkaniyete uygun ölçülerde katılacaklarını" taahhüt eder (41. madde, 2. paragraf)
- Müslüman olmayan azınlıkların "aile hukuku ve kişisel statü hukukuyla ilgili bütün konuları, kendi gelenek ve görenekleri uyarınca" çözümlenebileceklerini belirtir (42. madde 1. paragraf)
- "Söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı" taahhüt eder (42. madde, 3. paragraf, 1. cümle)
- "Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır kurumlarına her türlü kolaylıkların ve izinlerin sağlanacağını" garanti eder (42. madde, 3. paragraf, 2. cümle 1. kısmı) ve
- "Yeniden din ve hayır kurumlarının kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birinin esirgenmeyeceğini" taahhüt eder (42. madde, 3. paragraf, 2. cümle 2. kısmı)
- "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının, inançlarına ya da dinlerinin kurallarına aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacaklarını" belirtir (43. madde, 1. paragraf, 1. cümle 1. kısmı)
- Türk uyruklu gayrimüslimlerin "kendi hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmamaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerini" garanti eder (43. madde, 1. paragraf, 1. cümle 2. kısmı)

Bir güvence olarak Diyanet İşleri Başkanlığı

Laiklik ilkesi, kurumsal güvencesine, Diyanet İşleri Başkanlığı (T.C. 1982 Anayasası, 136. madde) aracılığıyla kavuşmaktadır: "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir."

1961 Anayasasının 154. maddesi ve daha sonra 1982 Anayasasının 136. maddesinde düzenlenen ve salt Sünni bir özellik taşıyan Diyanet İşleri Başkanlığı'yla devlet, o güne kadarki tutumundan vazgeçmiş olmaktadır. Çünkü, devlet, dini sadece denetlemek yerine, Türkiye'de İslamiyeti kendi yönetimi altında benimsemekte ve idari anlamda, yönetmektedir. Bu tutumla, din karşısından tarafsız davranan devlet ilkesi çığnemiştir. Böylece, Türkiye, bir ölçüde, bir "İslami", daha doğrusu bir "Sünni cumhuriyet" haline gelmiştir ki, bunun daha ileri sonuçlar doğurması, ancak, "laiklik" ilkesinin anayasal olarak tayin edici konumda olmasıyla engellenebilmektedir.¹³ Türkiye'de, genel laiklik tartışmaları çerçevesinde, Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda da, hemen hemen tüm toplumsal güçlerin katıldığı hararetli bir tartışmanın cereyan etmekte oluşunun nedenlerinden biri de burada yatmaktadır.

Bu arada, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığını sürdürüp sürdürmemesi konusunda, şaşırtıcı de facto koalisyonların oluştuğuna da değinelim. Örneğin, hem eski Kemalistler ya da köktenci Kemalistler, hem de gelenekçi Müslümanlar, farklı nedenlere dayanarak da olsa, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığını sürdürmesinden yana tavır almaktadırlar. Eski Kemalistlerin böyle bir tutumu benimsemesinin nedeni, bu kurumu, belirleyici bir konuma sahip olan din, yani Sünni İslamiyet üzerindeki denetim işlevinden dolayı, Kemalist Türkiye'nin laik devlet düzeninin güvencesi olarak görmeleridir. Gelenekçi Müslümanlarsa, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, örgütlü bir ruhban sınıfına ve yekpare bir örgütsel yapıya sahip olmayan Sünni İslamiyeti, bir ölçüde kurumlaştırmakta oluşundan dolayı, aynı tutumu benimsemektedir. Reformcularsa, kurumun varlığını sürdürmesini savunmakla birlikte, daha fazla bağımsızlığa sahip kılınması gerektiğini ifade etmektedirler. Böylece, kurumun, hükümetlerin politikaları ve bugün devlet tarafından sağlanan finansmandan daha büyük ölçüde bağımsızlaşacağını belirtmektedirler. Nihayet, devrimcilerse (bu gruba liberaller de, Müslüman tarikatlar ve cemaatler de dahildir), Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesini savunmaktadırlar. Bir kısmı, gerçek din özgürlüğünün egemen olacağı çoğulcu bir toplumu hedefledikleri için bu tutumu benimserken, diğerleri, kendi gelişmelerini özgürce belirleyebilmek için ve devletin getirdiği sınırlamalardan ötürü bunu istedikleri ölçüde gerçekleştirememelerinden dolayı aynı görüşü savunmaktadır. Nüfusun % 15 ila % 25'lik bir kesimini oluşturan Alevilerse, Türk devletinin ve çoğunluğu Sünni olan nüfusun kendilerine ikinci sınıf yurttaş muamelesi yaptığını hissetmekte ve iki tutum arasında kararsız kalmaktadırlar. Bir yandan, Sünni mutlakiyetçiliği, Ortodoks Sünni İslamiyetin asimilasyon baskısını temsil ettiği ve İslami köktendinciliğin yolunu açtığı için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesini savunurken, öte yandan, bu kurum bünyesinde bir Alevi müdürlüğün kurulabileceğini düşünmektedirler. Alevilerin tutumundaki bu belirsizliğin, Kemalist ideolojiye duydukları belirgin sempatiyle de ilgisi olsa gerektir.¹⁴

Anayasada güvence altına alınan din özgürlüğü

1982 Anayasası 10. maddesi uyarınca, "herkes ... din, mezhep ... ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin ... kanun önünde eşittir". Ayrıca, herkes, 1982 Anayasası 24. madde 1. paragrafı uyarınca, "vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine" sahiptir. "14. madde hükümlerine¹⁵ aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler" 1982 Anayasası 24. madde 2. paragrafı uyarınca serbesttir. 24. madde, eşitlik ilkesi ve dinin gereklerinin özgürce yerine getirilmesi güvencesinin yanında, dini zorlamaya (3. paragraf, 1. kısım) ve dinsel nedenlerden kaynaklanan ayrımcılığa da (3. paragraf, 2. kısım) yasak koymaktadır. Bu düzenlemeler uyarınca, hiç kimse, "ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz". Aynı şekilde, hiç kimse, "dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz".

Ancak, din özgürlüğü, ilk bakışta, 24. maddenin 5. paragrafıyla sınırlanmış gibi görünmektedir. Buna göre, "kimse, devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz". 1982 Anayasasının, "Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz" düzenlemesini getiren 14. maddesi, başlangıçta, Ceza Kanunu'nun 163. maddesine¹⁶ anayasal destek olarak tasarlanmıştı¹⁷; sözkonusu madde, onyıllar boyunca, laikliğe karşı girişimleri¹⁸ Ceza Kanunu çerçevesinde kovuşturmanın temelini oluşturmuştu¹⁹. 1991 tarihli Terörle Mücadele Yasası'yla²⁰ Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kaldırılmasından bu yana, din özgürlüğü çerçevesindeki yaptırımlar, dini duyguların, din adamları tarafından siyasi olarak istismar edilmesi yasağıyla sınırlıdır (TCK, 241. madde²¹)²².

Denetlenen din dersi

Devlet, "din ve ahlak eğitim ve öğretimi" alanında – yetkili merci, Milli Eğitim Bakanlığı olmak üzere – denetim işlevini elinde tutmaktadır; sözkonusu eğitim, 1982 Anayasası 24. madde 3. paragrafı uyarınca, "Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır ... ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler" arasında yer alır. Anayasa taslağının gerekçesinde, Müslüman olmayanların bu derse katılma zorunluluğundan muaf tutulduğu, özellikle belirtilirken²³, anayasa metninde bu düzenlemeye rastlanmamaktadır. Burada, zorunlu ders olan din ve ahlak eğitim ve öğretimi hakkında, belli bir inançtan ya da belli bir dinden, yani İslamiyetten bahsedilmez. Ancak, uygulama, devletin sadece İslami din dersi vermesi ve bu dersin büyük ölçüde resmi Kur'an kursu karakterine sahip olması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, Müslüman olmayan öğrenciler için, bunun dışında seçenekler yoktur; tek seçenek, resmen tanınan azınlıkların okullarından birine devam

etmeleridir ki, bu okullarda da doğal olarak, Hıristiyan ya da Musevi din dersi verilmektedir. Ancak, mesele bundan ibaret de değildir; Müslüman olmayan öğrenciler, 1990 yazına kadar²⁴, uygulamada gerçekten İslami din dersi olan bu derse katılmak zorunda kalmışlardır.²⁵ Aleviler de, kendi mezheplerinin geleneklerini ve ibadet tarzlarını göz önünde bulundurmamayan ve ayrıca, yakın bir zamana kadar – Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tutumuna tamamen uygun olarak – Alevilerin Müslüman olup olmadığını tartışma konusu yapan öğretmenlerce verilen bir din dersine katılmaya zorunlu tutulmaktan muzdariptirler.

3. Dini Cemaatler

Türkiye, genel olarak, sayıca pek fazla önemli olmayan Hıristiyan ve Musevi azınlıklara sahip Müslüman bir ülke olarak tanınmaktadır. Gerçekten de, 66.493.970²⁶ nüfusun yaklaşık % 99,8'i Müslümandır. Yaklaşık 100.000²⁷ Hıristiyanın toplam nüfusa oranı % 0,15, yaklaşık 20.000 Musevinin oranıysa % 0,03 dolayındadır. Diğer dini cemaatlerin oranları ihmal edilebilir düzeydedir; bunun nedeni, eskiden nüfusa oranla sahip oldukları önemli payın, bu arada, sayısal olarak önem taşımayacak derecede düşmüş olması (bu, örneğin Yezidiler için geçerlidir²⁸) olabildiği gibi, oranın henüz sayısal olarak önem taşımayacak kadar düşük olması da olabilmektedir.

Ne Müslümanlar, ne de Hıristiyanlar ve Museviler homojen gruplar oluşturmaktadırlar. Türkiye'de, İslamiyet, Hıristiyanlık ve Musevilik son derece geniş bir yelpaze sunmaktadır ve bu çeşitlilik, bizim gözlemlerimiz açısından da önem taşımaktadır.

İslamiyet

Türkiye'de, nüfusun dini gruplara ve mezheplere aidiyetine dair kesin resmi rakamlar mevcut değildir. Yine de, halkın çoğunluğunun, Sünni İslamiyet'e inandığı bilinmektedir.

Sünni Müslümanların büyük çoğunluğu Hanefi din öğretisini takip etmektedir; halkın bazı grupları – özellikle, Kürt nüfusun büyük bölümü – Şafii hukuk öğretisini izlemektedir. Şiiilerin toplam nüfusa oranı % 7-30 arasındadır; bu grubun yaklaşık % 70'i Alevidir²⁹. Bunun yanında, Abdallar, Ehl-i Hak, Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtacılar ve Nusairiler de sayılabilir. Son anılan kesim, Arapça konuşmakta ve Türkiye'de Alevi olarak nitelendirilmekte olup, Suriye'nin Alevileriyle özdeşir.

Sünni Müslümanların yanında, sayıca en büyük Müslüman grubunu Aleviler oluşturur. Alevilerin Türkiye'nin toplam nüfusa oranına dair ciddiye alınabilecek nitelikteki veriler %15³⁰ ile %25³¹ arasında değişmektedir. Alevilerin çoğunluğu, gerek etnik olarak, gerekse dil açısından Türktür. Genellikle Türkmen kökenlidirler ve Orta ve Doğu Anadolu'da yaşamaktadırlar. Alevilerin yaklaşık %20'si Kürttür; Kürtlerinse yaklaşık %25'i – özellikle

Kırmançı ve Zazaca konuşanları – Alevidir³²,³³ bazı verilere göre ise, Kürtlerin %10'u ile %30'u Alevidir³⁴.

Hıristiyanlık

Türk İncil Cemaati Genel Sekreteri Ameniel Bağdaş, “çoğunluğu Ortodoks” olan Hıristiyanların, Türkiye'nin toplam nüfusa oranını %0,3 olarak belirtiyor³⁵. Bu, 66.493.970³⁶ olan toplam nüfusta, yaklaşık 199.500 Hıristiyana denk düşmektedir. 2001 yılında Türkiye'yi ziyaret eden bir EKD heyeti, “Ermeni, Süryani-Ortodoks ve Rum Ortodoks kökenli yaklaşık 150.000 Hıristiyanın” Türkiye'de yaşadığını kabul etmektedir³⁷. Her iki veri de fazlasıyla abartılı görünmektedir. Hıristiyanların sayısının 100.000 dolaylarında, nüfusa oranlarının yaklaşık %0,15 olduğunu varsaymak yerinde görünmektedir.

Arap-Ortodoks Hıristiyanlar	10.000	% 95 Hatay ve İçel (Mersin) illerinde
Ermeni-Katolik Hıristiyanlar	2.000	>% 95 İstanbul
Ermeni-Ortodoks Hıristiyanlar	50.000-60.000 ³⁸	>% 95 İstanbul
Keldani Hıristiyanlar	300	>%95 İstanbul
Rum-Ortodoks Hıristiyanlar	2.000-3.000	(1.500 ³⁹)
Latin-Katolik Hıristiyanlar	15.000	İstanbul Latin Cemaati Ruhani Reisliği
	1.300	İzmir Metropolitliği
	4.500	Anadolu Latin Cemaati Ruhani Reisliği
Süryani-Katolik Hıristiyanlar	1.250	> %95 İstanbul
Süryani-Ortodoks Hıristiyanlar	10.000	İstanbul Metropolitliği
	3.000	Tur Abdin Metropolitliği
diğerleri	10.000-15.000 ⁴⁰	

Musevilik

Musevi inancına sahip Türk vatandaşlarının sayısı yaklaşık 26.000 ile 27.000⁴¹ olarak belirtilmektedir. Musevilerin çoğunluğu (yaklaşık 24.500) İstanbul'da yaşamaktadır. 2.300 ile 2.500 Musevi İzmir'de, yaklaşık 100'er kişi de Ankara, Bursa ve Adana'da oturmaktadır. Çanakkale, İskenderun ve Kırklareli'de de küçük gruplar mevcuttur. Türkiye'de yaşayan Musevilerin yaklaşık % 96'sı Sefardim'dir⁴². Kalan % 4 ise, Aşkenaz'dır⁴³. Türkiye'de ayrıca yaklaşık 100 Karayit⁴⁴ yaşamaktadır; ancak bu grubun çoğunluğu kendisini Musevi cemaatinin üyesi olarak görmemekte ve Musevilerin etkinliklerine katılmamaktadır. Sabetaycılar⁴⁵ ya da Dönmelerin⁴⁶ sayısı da az olmasa gerekir; ancak bu gruplar – Yahudi kökenli olmalarına rağmen – Türkiye'deki Musevi cemaatleri tarafından Yahudi olarak kabul edilmemektedirler⁴⁷.

4. Dini grupların hukuki statüsü

Alman anayasasının 140. maddesi Weimar Anayasası'nın 137. maddesiyle bağlantılı olarak, dini grupların (dini cemaatlerin) medeni hukukun genel düzenlemeleri uyarınca hukuki muamele ehliyetine kavuşacaklarını belirlemekte; ancak Türk anayasası benzer düzenlemeler içermemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, devletçe hoşgörülen ya da belirlenen Sünni İslamiyetle sınırlı olması gibi bir olgu da, Türkiye'de devletçe denetlenen ya da yönlendirilen bu Sünni İslamiyet türünün kurum olarak hukuki muamele ehliyetine sahip olduğu ve tüzelkişi olarak bir hukuki statüye sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Bu olgu karşısında, Türkiye'de dini cemaatlerin hangi koşullarda varolduğu sorusu ortaya çıkmaktadır.

4.1. Müslüman mezheplerinin hukuki statüsü

Her şeyden önce, Sünni İslamiyet'in Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından denetlenen ya da yönlendirilen türünün yanında, Türkiye'de gerek Müslüman, gerekse Müslüman olmayan birçok dini cemaatin olduğunu saptamak gerekir.

■ Sünniler

Devletçe yönlendirilen Sünni İslamiyet türü, tabii ki, Türkiye'de mevcut olan Sünni İslamiyet yelpazesinin tamamını kapsamamaktadır. Bu konuda, Türkiye'deki Sünni Müslümanların önemli bir bölümünü kendilerine bağlayan İslami tarikatları ve yeni İslami hareketleri de hatırlamak gerekir.

■ Aleviler

Alevilerin toplam nüfusa oranı tam olarak ne kadar olursa olsun, bu oran, görmezden gelinemeyecek kadar büyüktür. Ancak seksenli yıllara kadar Türk makamlarının resmi tutumu tam da bu olmuştur. Alevilerin, dinin içe dönük yönünü vurgulamaları ve bunu özellikle evlerde yapılan ibadetlerde yaşamaları olgusu, her türlü suçlamayla (hatta cinsel aşırılıklar suçlamasıyla) karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu suçlamalar, Aleviler için dinin öğretilerinin ve ibadetlerinin geleneksel olarak gizli tutulması yükümlülüğü taşımasıyla ve kadınların da ibadete katılmasıyla ilgilidir. Alevi olmayan birçok kişi, Alevilerin, ibadetlerini, yani cem ayinlerini, akşamları yaptıklarını ve bu sırada ışıkları söndürüp toplu cinsel alemler düzenlediklerini zannetmektedir.

Hatta Sünni İslamiyet, dolayısıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı, Alevilerin Müslüman olup olmadıkları kuşkusunu bile doğrudan ya da dolaylı olarak gündeme getirmiştir. Alevi öğrenciler, sık sık, devlet okullarındaki öğretmenlerin iftiralarına maruz kalmakta ve bu iftiralar, Sünni din dersiyle sınırlı kalmamaktadır.

Örneğin 22.2.1995 tarihinde Ankara “Yüzüncü Yıl Kılıçaslan Lisesi”nde bir tarih öğretmeni Alevi öğrencileri, “Aleviliğin doğru dürüst bir din olmayıp, saçma bir din olduğu, Alevilerin Allah'a ve İslam'ın geleneklerine inanmadıkları” gerekçesiyle sınıftan atmıştır⁴⁸.

Aleviler, devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün (kendi bireysel din anlayışlarına uygun düşen) ideallerini savunmalarıyla da şüphe çekmektedirler. Aleviler, geleneksel olarak Türkiye solunu desteklemişlerdir. Altmışlı yıllarda, nüfusa oranlarının çok üstünde Alevi (aşırı) sol işçi ve öğrenci hareketi içinde yer almıştır. Seçimlerde her zaman sol kanatta yer alan ve devletin kurucusu Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) geleneğini sürdüren partileri desteklemişlerdir; bunun tek istisnası, 1966 sonrasındaki, Alevilerin egemen olduğu, ancak fazla başarılı olamayan Türkiye Birlik Partisi'nin (TBP) kendini Alevilere bir alternatif olarak sunduğu kısa dönemdir. Bu dönemde, Aleviler, gayet bilinçli olarak, kendilerine düşmanca bakan partilerin, örneğin, İslami-köktendinci Milli Nizam Partisi'nin (MNP) ve bunun devamı olan partilerin⁴⁹ ya da milliyetçi-şovenist Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin (CKMP) ve bunun devamı olan partinin⁵⁰ iktidara ortak olmasını ya da iktidarı ele geçirmesini engellemek için çaba göstermişlerdir.

Altmışlı yıllardan itibaren, özellikle de yetmişli yıllarda İslamcı-köktendinci ve milliyetçi-şovenist çevrelerin güçlenmesi, kısa bir süre sonra, sözkonusu grupların, Türk ya da Müslüman olarak görmedikleri Alevilere şiddet dolu saldırılarını beraberinde getirmiştir; bunun örnekleri, 1978 sonunda Çorum ve Kahramanmaraş saldırılarıdır.

12 Eylül 1980 askeri darbesi aynı zamanda, İslamcı-köktendinci ve – bu kesimlerle kısmen düşünsel olarak da ittifak halinde bulunan – milliyetçi-şovenist grupların, denetimden çıkmış ve şiddet içeren eylemlerine bir tepkiydi. Bu gruplar, parlamentoda, İslamcı köktendinci Milli Selamet Partisi (MSP) ve milliyetçi-şovenist Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından temsil ediliyordu. Ancak muhafazakar Adalet Partisi (AP) milletvekillerinin de desteğini alıyorlardı. Yine de 1980 askeri darbesi sonrasındaki gelişmeler, siyasetin “dinselleşmesi” ya da daha doğru bir terimle, “Sünnileşmesi”yle elele gitti. Büyük ölçüde denetim dışı olan özel Kur'an kurslarıyla mücadele çerçevesinde, dördüncü sınıftan ortaöğretimin sonuna kadar din dersi zorunlu tutuldu. Devlete bağlı imamlar ve hatipler yetiştirmeleri amaçlanan, ancak uygulamada, Sünni-İslami köktendinciliğin geliştiği verimli bir zemin oluşturan imam hatip okullarının sayısı, büyük ölçüde artırıldı. Devlet, bunun yanında, Alevi köylerinde camiler inşa etmeye başladı ve bu camilere Sünni din adamları gönderdi; bu, Alevilerin denetim altına alınmasına ve birörnekleştirilmesine yönelik belirgin bir çabaydı.

Seksenli yılların sonundan itibaren, Alevilerin, İslamiyetin bir parçası olarak tanımlandığını görüyoruz; Sünniler ve Aleviler artık din kardeşidir. Bu arada devletin sadece din siyasetine yönelik hedefler gütmeyip, Alevileri, kendi amaçları için kullanmaya

da çalışmış olduğu, belirgin olarak görülmektedir. Kendi kültürlerine ve inançlarına yönelik ilgilerinin teşviki, Alevi gençliği, bir kısmının altmışlı ve yetmişli yıllarda sempatisini aldığı aşırı soldan uzaklaştırmaya yönelikti. Bunun yanında, Alevilerin, giderek yaygınlaşan Sünni-İslamcı köktendencilığe ve ayrılıkçı Kürt milliyetçiliğine karşı bir kutup oluşturması amaçlanıyordu. Bu dönemde Aleviler de, sistematik olarak örgütlenmeye başladılar. Alevi dergahlar, dernekler, vakıflar ve cemevleri kuruldu; buna karşılık, “Alevi-Bektaşî kültürrevleri ve Alevi cemevleri kuruluşunun desteklenmesi” gibi bir dernek amacı, bugün de derneklerin tüzüğünde yer alamıyor. Zira bu, dernekler yasasının, bir dini ya da mezhebi destekleyen etkinlikleri yasaklayan 5. maddesinin çiğnenmesi anlamına geliyor⁵¹. Bu yüzden, resmi olarak sadece genel kültürel amaçlar güden sözkonusu kuruluşlar, dernekler ve vakıflar, “Hacı Bektaş Derneği”, ya da “Pir Sultan Abdal Canlar Derneği” gibi, yasal sakinca taşımayan isimler altında çalışıyor; öte yandan, bu kuruluşlara isim veren kişilerin, Aleviler için kutsal olduğu, Türkiye’de bilinen bir gerçek. Alevilerin etkinliklerini memnuniyetle karşılayan devlet, kurumsallaşan Alevi hayatının beklenmedik bir hızla gelişmesi ve devletin görüşüne göre, kendi denetiminden çıkma tehdidi taşıması karşısında, kısa bir süre sonra, bu gelişmeyi yönlendirecek bir müdahalede bulunmaya ve bağımsız “Alevi-Bektaşî Kurumları Birliği”ne karşı kendi örgütünü oluşturmaya çalıştı. “Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi”nin (CEM⁵²) İzzettin Doğan’ın⁵³ yönetiminde, devlete yakın Alevi kurumlarının üst örgütü olarak kuruluşunun desteklenmesi, bu çerçevede görülmelidir⁵⁴.

Devlet, Alevilerin, en azından CEM Vakfı çatısı altında örgütlenen kesiminin desteklenmesi için para harcamaktan da kaçınmıyor. Milliyet gazetesinin İzzettin Doğan’la yapılan bir görüşme hakkında yayınladığı haberde, devletin, Alevi derneklerine 5 trilyon TL (14.823.757 Euro⁵⁵) tutarında yardımda bulunmayı amaçladığı bildirildi. Doğan’ın ifadesine göre, fiili yardım miktarı sadece 700 milyar TL (2.075.333 Euro) olarak gerçekleşmiş ve bu meblağ, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bütçesinden değil, diğer kaynaklardan karşılanmış. 93.000 elemanı ve 72.000 camisi olan Diyanet İşleri Başkanlığı, kendi kaynaklarını kararlılıkla savunuyor. İzzettin Doğan’ın, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda Alevilere 2000 elemanı olan ayrı bir birim verilmesi talebi, (bu talep, çeşitli Alevi grupları açısından oldukça tartışmalı) karşısında, Başbakan Ecevit’in, “Hocam, Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan hiç birşey alamayız, bu kuruma dokunamayız” dediği bildiriliyor. Ecevit, “evet, burada bir adaletsizlik var, bu adaletsizliği ortadan kaldırmamız lazım” derken, Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz da, “bu işin biraz zamana ihtiyacı var, henüz o noktada değiliz” diye ekliyor. Başbakan ve yardımcısı, İzzettin Doğan’ın talepleri doğrultusunda kısa vadede bir çözüm bulunmasını, ancak istenen kadroların başka bir alanda, örneğin Kültür Bakanlığı’nda sağlanması halinde mümkün görüyordu. Ancak, Doğan’ın böyle bir çözümü kabul etmesi tabii ki mümkün değil, çünkü burada sözkonusu olan, bu kadrolar değil, Türkiye’de dinlere ve mezheplere eşit davranılması⁵⁶.

Her ne kadar bugün Türkiye’de Alevilerin durumunda, örneğin seksenli ve doksanlı yıllara oranla büyük bir rahatlama görülüyorsa da, henüz birçok sorunun açıklığa kavuşmamış olduğunu da saptamak gerek. Bununla kastedilen sadece, bugün de her an Alevi karşıtı şiddetin yeniden patlaması olasılığından ibaret değil. Örneğin 1993 yılında Sivas’ta milliyetçi-şovenist eğilimli polisin gözü önünde, İslamcı-köktendinci ve milliyetçi-şovenist bir grup, Alevi “Pir Sultan Abdal Derneği”nin bir toplantı düzenlediği otelin çevresini sarmış, oteli ateşe vermiş ve toplantıya katılan 37 kişiyi katletmişti. Bu tür olaylar daha sonraki yıllarda tekrarlanmış, örneğin 1995 yılında İstanbul’un Gaziosmanpaşa ve Ümraniye semtlerinde İslamcı-köktendinci gruplar, Alevilere karşı kanlı saldırılar düzenlemişlerdi. Ancak, yukarıdaki ifade açısından, bunlardan daha belirleyici olanı, bugüne dek Alevilerin hiçbir talebinin, gerçekte yerine getirilmemiş olmasıdır; örneğin:

- varlıklarının resmen tanınması
- Diyanet İşleri Başkanlığı’nda bir Alevi biriminin oluşturulması
- kamu kaynaklarının Diyanet İşleri Başkanlığı veya başka kurumlar aracılığıyla tahsisinde Alevilerin resmen gözönünde bulundurulması
- okullarda Alevi din dersi verilmesi
- radyo ve televizyonlarda, Alevi kültürünün tanıtılmasına yönelik yayın sürelerinin ayrılması⁵⁷.

Bu taleplerin bazıları, Aleviler arasında da tartışmalı konular oluşturuyor. Örneğin, devletle dinin birbirinden tamamen ayrılmasını savunanlar, doğal olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığını sürdürmesini ve devletten nafaka almayı reddediyorlar. Ancak, bütün bunlar bir yana bırakılacak olursa, daha mütevazı talepler bile, köklü bir düşünce değişimini, dolayısıyla, her şeyden önce, bir devlet ülkesi olan milliyetçiliği terketmeyi gerektiriyor; sözkonusu milliyetçilik, devletin yurttaşlarını “Türkler” olarak tanımladığı zaman ana dili Türkçe olan Sünni Müslümanları kastediyor.

2002 Şubatında Yargıtay Alevilerin bütün derneklerini, vakıflarını ve diğer kurumlarını, ulusal bütünlüğe tehdit oluşturdukları gerekçesiyle yasakladı.

Müslüman tarikatlar – Örnek: Nakşibendiler

Türkiye’de, geleneksel olarak, kimi tekke cemaati halinde, kimi tekke dervişleri olarak yaşayan en önemli tarikatlar, Sünni Nakşibendiler, Mevleviler, Kadiriler, Halvetiler ve onların bir kolu olan Cerrahiye, Rufailer ve Rifailer ve Şii Bektaşiler’dir. Bu tarikatlar 30 Kasım 1935 tarihinde 677 sayılı yasayla kapatılmış (yani yasaklanmış⁵⁸) olmalarına karşın, kamusal konulara müdahale etmedikleri sürece, devlet tarafından hoşgörülmemektedir. Devletin hoşgörüsünün nedenlerinden biri de, özellikle muhafazakar ve dinsel yönelimli partilerde, başından beri, bizzat kendi üyeleriyle temsil edilmekte oluşlarıdır. Üyeleri

yüzbinlerle milyonlar arasında ifade edilen tarikatlar, sözkonusu partiler tarafından, her zaman dikkate alınması gereken bir seçmen potansiyeli olarak görülmüştür; bu da, doğal olarak, tarikatların, kamusal konulara müdahale etmedikleri sürece devlet tarafından hoşgörülükleri ifadesini görelileştirmektedir. Ancak, kanunla yasaklanmış olmalarından dolayı, hiçbir tarikat, tüzelkişi statüsünü elde edememektedir. Ancak bu, Türkiye’de tarikatların kurumsal varlığa sahip olmadıkları anlamına gelmez. Büyük bir çoğunluğu sakıncasız (ve genellikle herhangi bir tarikata doğrudan atıfta bulunmayan) isimler taşıyan birçok dernek, vakıf ve ekonomik kuruluş bulunmakta ve kuşkusuz resmi makamların bilgisi dahilinde, sözkonusu tarikatların amaçları doğrultusunda çalışmaktadır.

Bu tür etkinliklerin ne kadar kapsamlı olabileceğini, Nakşibendi tarikatı örneğinde gösterelim. İslamcı Zaman Gazetesi’nin⁵⁹ 4.2.2001 tarihinde ölen Türk Nakşibendileri önderi Prof. Dr. Mahmut Esat Coşan⁶⁰ hakkında yayınladığı bir yazıda, Coşan’ın bu görevi dahilinde, sayısız dernek ve vakıf kurmuş ve sağlık kurumu⁶¹ yönetmiş olduğu, 1983’ten sonra çeşitli dergiler çıkardığı ve yayıncı⁶² olarak etkinlikler gösterdiği, devlet tekelinin kaldırılmasını takiben "Ak Radyo"yu (AKRA)⁶³ kurduğu belirtiliyor.

Coşan, medya alanındaki çalışmalarının yanında, Hac turları da düzenleyen "İskenderpaşa Turizm" in (İSPA) kurucuları arasında yer alıyor. Ayrıca, Nakşibendi’lerin, Coşan’ın yönetiminde, mali sektörde de etkin olduğu biliniyor. İngilizce yayımlanan Turkish Daily News gazetesi, 26.12.1997 tarihli sayısında, bir mali kuruluş olan Al Baraka Türk ile Nakşibendi tarikatı arasındaki bağıntılardan söz ediyor. Nakşibendi’lerin Kent Özel Finans adında bir başka finans kuruluşu için de Maliye Bakanlığı’ndan işletme izni istedikleri bildiriliyor⁶⁴.

Coşan, bunlara ilaveten, birçok ilde ilk ve ortaokullara hazırlık kursları kuruyor. Nihayet, İstanbul, Ankara, Konya ve Bursa’da, devlet kurumlarında okuyan ilahiyat fakülteleri öğrenci ve mezunlarına, özel eğitimler tarafından ders verilen Hadis ve Fıkıh Enstitüleri kuruyor.

Bu arada, 13 Kasım 1980’den, 4 Şubat 2001’deki ölümüne kadar, Türk Nakşibendilerinin önderi olan Prof. Dr. Mahmut Esat Coşan’ın, Nakşibendi önderi olarak gerçekleştirdiği birçok etkinliğin yanında, devlete ait yükseköğretim kurumlarında öğretim üyesi olarak görev yapmış olduğuna da değinmek gerekir. 1973 yılında Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş-ı Veli’nin metinleri konusunda doçentlik tezini verdikten sonra, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Türk-İslam edebiyatı öğretim üyeliğine getiriliyor. 1977’de Sakarya Mimarlık ve Mühendislik Akademisi’nde aynı görevi yerine getirdikten sonra, 1982 yılında aynı Akademi’de profesör oluyor ve 1987’de gönüllü olarak görevinden ayrılıncaya kadar öğretim üyeliğini sürdürüyor⁶⁵.

Bakanlar Kurulu, oğlunun başvurusu üzerine, Coşan’ın Süleymaniye Camii kapalı mezarlığına gömülmesini onayladı⁶⁶. Kabinenin bu kararı, bazı çevrelerin ağır

eleştirilerine hedef oldu. Demokratik Sol Parti (DSP) üyesi Dışişleri Bakanı Şükrü Sina Gürel ve birçok DSP milletvekili, Bakanlar Kurulu’nun aldığı bu kararın, anayasanın eşitlik ilkesinin çiğnenmesi anlamına geldiğini söylediler⁶⁷. Laiklik konusundaki hassasiyetiyle tanınan Cumhurbaşkanı Necdet Sezer, kabine kararını iptal etti⁶⁸ ve nihayet, Coşan, Eyüp Sultan Mezarlığı’nda toprağa verildi. Cenaze törenine katılanlar arasında, eski başbakan ve Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan İslamcı-köktendinci Milli Selamet Partisi (MSP) Genel Başkanı Necmettin Erbakan, yine Anayasa Mahkemesi’nce kapatılan (MSP’nin devamı niteliğindeki) İslamcı-köktendinci Fazilet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan⁶⁹ ve İstanbul eski Büyükşehir Belediye Başkanı, kapatılan Refah Partisi’nin Başkanlık Divanı üyesi Recep Tayyip Erdoğan⁷⁰ ve birçok milletvekili katıldı⁷¹.

Girişte belirtildiği gibi, Türkiye’de İslami tarikatlar yasaktır. Medyada da, birçok kez, örneğin Nakşibendi tarikatı üyelerinin tutuklandığına dair haberler yayımlanmıştır⁷². Ceza Yasası’nın, onyıllar boyunca laiklik karşıtı girişimlerin takibatına temel oluşturan 163. maddesinin kaldırılmasından sonra, dinsel propagandaya karşı resmi olarak herhangi bir cezai önlem kalmadı. Ancak, uygulamada, cezai merciler bu tür durumlarda TCK’nın 159. ve 312. maddelerinden hareket ediyorlar. Buna rağmen, görüldüğü kadarıyla, Nakşibendi tarikatı bugün Türkiye’de oldukça serbest bir gelişme gösterebiliyor.

■ İslami hareketler - Örnek : Nurculuk

Yeni İslami hareketler - bu hareketler arasında Ticani’ler⁷³, Nurcular ve Süleymancılar yer almaktadır - ilk kez 1950 yılı civarında kamusal alanda ortaya çıkmışlardır. Ortak özellikleri, laikliğe karşı olmaları ve İslami bir din devletini savunmalarıdır. Gelişmeleri, ayrıntılarda büyük farklılıklar gösterse de, bu araştırmada, bu hareketlerden yalnızca birinin, yani Nurcuların gelişimini kapsamlı olarak anlatmak, yeterli görünmektedir.

Nurculuk hareketi, Kürt kökenli Bediüzzaman Said Nursi’ye (1873-1960) dayanmaktadır. Said Nursi, 1920’lerin başlarından beri, İstanbul’da bir İslami yükseköğretim kurumunda ders vermekte ve Mustafa Kemal Atatürk’ün reformlarına, özellikle din ve devletin birbirinden ayrılmasına karşı çıkmaktaydı. 1925’te sekiz yıllığına Barla’ya sürgün edildi. Burada (daha sonraki yıllarda gönderildiği diğer sürgün yerlerinde devam etmek üzere) en önemli yapıtı "Risale-i Nur"u yazmaya başladı. Said Nursi hakkında 1944, 1948, 1952, 1956 ve 1958 yıllarında ardarda açılan davalar ve Nursi’nin defalarca yıllar süren sürgünlere gönderilmesi, yazdığı metinlerin yaygınlaşmasını ve Nurculuk hareketinin doğmasını engelleyemedi. 1950’lerde Said Nursi’nin metinlerinin Türkiye’de de yayınlanmasına ve dağıtılmasına izin verildi. Hareketin, 1980’lerin başlarına kadar bir

milyondan fazla taraftar kazanmasında⁷⁴ bunun önemli bir etkisi oldu. Nurcuların, Ticanilerin, Süleymancılarının, Aczmendilerin v.d. İslami hareketlerin ve tarikatların asıl hedefi, mevcut laik düzenin ortadan kaldırılması ve İslami bir din devletinin kurulmasıdır. Bu, seksenli yıllara kadar Nurculuk hareketi taraftarlarına karşı çok sayıda ceza davasının açılmasına neden olmuştur⁷⁵. Ancak, Nurcular, ana hedeflerini, Kur'an'ın bugünkü anlayışa uygun tarzda yeniden yorumlanması olarak takdim etmeye özen göstermektedir. Bu bağlamda, "Risale-i Nur", günümüz Müslümanlarının, eskisinden daha yoğun ölçüde karşı karşıya kaldıkları sorunların ve görevlerin üstesinden gelmelerine hizmet eden, mantıklı ve bilimsel temellere dayalı bir düşünce çerçevesi olarak tanımlanmaktadır⁷⁶.

Said Nursi'nin ve taraftarlarının düşüncelerinin yaygınlaşmasında, İstanbul'da bulunan ve geçmişte, Nurculuk hareketinin merkezi olma işlevini görmüş olan Yeni Asya yayınevi, yayınladığı "Yeni Nesil" ve "Yeni Asya"⁷⁷ gazeteleriyle, "Köprü" dergisiyle, "Bizim Aile" adlı kadın ve "Can Kardeş" adlı çocuk dergileriyle ve çıkardığı çok sayıda kitapla, önemli bir rol oynadı. Nurcular, 1993'ten beri etkinliklerini Yeni Asya Vakfı⁷⁸ çatısı altında sürdürmektedir; bu vakıf, Türkiye'de birçok şubeye ve temsilcilığe sahiptir. Vakfın ana amacı, Said Nursi'nin düşüncelerinin yaygınlaştırılmasıdır. Yeni Asya Vakfı, arşivi, kütüphanesi, araştırma enstitüsü (Risale-i Nur Enstitüsü⁷⁹), bir sosyal bilimler yükseköğretim programı⁸⁰, orta ve yüksekokul öğrencilerine ve bu alanda çalışan bilim insanlarına yönelik destek programları, yayınevinin çıkardığı kitap, dergi ve gazeteler, özel çocuk ve gençlik programları⁸¹ ve kültür merkezlerinin kurulması yoluyla bu amaca hizmet etmektedir. Bugün Yeni Asya Vakfı'nın Ankara ve İzmir'de birer gençlik kültür merkezi, İstanbul'da bir kadın kültür merkezi ve Said Nursi'nin sürüldüğü yerlerden biri olan Barla'da dinlenme tesisleri bulunuyor⁸².

Yeni Asya Yayınevi (Nurculuk hareketinin o dönemdeki fiili merkezi) doksanlı yıllara kadar devletle açık siyasal mücadeleden kaçınmış olduğu gibi, doksanlı yıllardan sonra da, bu yönde herhangi bir işaret görülmedi; buna karşın, Nurculuk hareketinin, geçmişte olduğu gibi bugün de asıl hedefi, mevcut laik sistemin ortadan kaldırılması ve bir İslami din devletinin kurulmasıdır. Nurculuk hareketi, mevcut siyasal sisteme karşı olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı sonrasında siyasal koşulların değişmesiyle birlikte, giderek bir yasal çehre kazanmayı ve önemli bir dinsel güç haline gelmeyi başardı. Bu arada, bir siyasal partiye dönüşmeyip, belli siyasal çevreleri desteklemek yoluyla, örneğin, 1950'lerde Başbakan Adnan Menderes'in partisi olan Demokrat Parti'yi (DP), 60'larda, dönemin başbakanı, daha sonraki cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in partisi olan Adalet Partisi'ni (AP), 70'lerde, bir dönem başbakan vekilliği yapan, daha sonra başbakan olan Necmettin Erbakan'ın⁸³ partisi olan Milli Selamet Partisi'ni (MSP), 80'lerden sonra ise Doğru Yol Partisi'ni (DYP) ve Anavatan Partisi'ni (ANAP) destekleyerek, etkili oldu.

Nakşibendi tarikatı gibi, Nurculuk hareketi de bugün Türkiye'de oldukça rahat bir ortamda gelişebiliyor. Bunun nedenlerinden biri, siyasal çevrelerle olan bağlantıları ise, bir diğer neden de, taraftarlarının, Ceza Yasası'nın 163. maddesi uyarınca, laiklik karşıtı etkinliklerden dolayı cezai takibata uğrama tehdidinden kurtulmuş olmasından kaynaklanıyor. Ceza Yasası'nın sözkonusu maddesi kaldırıldı; dolayısıyla, en azından resmi olarak, dinsel propagandaya karşı herhangi bir cezai önlem kalmadı. Kovuşturma makamlarının, bazı durumlarda, Ceza Yasası'nın 159. ve 312. maddelerinden hareket etmeleri ise, siyasal çevrelerle olan ilişkilerinden dolayı, Nurcuları pek fazla ürkütmecektir.

Türkiye'de Nurcuların radikal alt grupları, küçük bir grup olan ve Hizb-i Kuran olarak da adlandırılan Med-Zehra grubu ve Aczmendiler'dir. Aczmendiler, ağırlıklı olarak Elazığ yöresinde örgütlenmişlerdir ve devlet düşmanı ve batı karşıtı söylemlerle dikkati çekmektedirler. Nurculuk hareketinden ayrılan bir başka hareket olan "Fetullah Hocanın Talebeleri" hareketi de, Türkiye'de son derece etkin hale gelmiştir. Dünya görüşü, yeni milliyetçilik, yeni Osmanlıcılık ve Nurcuların düşüncelerinin bileşiminden oluşan bu hareket Türkiye'de ılımlı İslamcı gruplar arasında en etkili olanıdır ve vakıflardan, meslek eğitimi ve meslekiçi eğitim kurumlarından, öğrenci yurtlarından v.b. oluşan yaygın bir şebeke oluşturmuştur⁸⁴.

4.2. Müslüman olmayan azınlıkların hukuki statüsü

Türkiye'de Müslüman olmayan azınlıkların konumu, hukuksal koşullar açısından, son derece karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Resmi açıdan, yani devletin gözüyle bakıldığında, çeşitli Müslüman olmayan azınlık grupları için farklı düzenlemeler geçerlidir.

- İlk planda anılması gereken gruplar, Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda Müslüman olmayan azınlıklardır. Devletin görüşüne göre, bu gruplara, sadece Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ve Museviler dahildir.
- İkinci bir grubu, Lozan Anlaşması'nın imzalandığı sırada Türkiye'de mevcut olmakla birlikte, devlet tarafından Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda azınlık sayılmayan Müslüman olmayan azınlıklar oluşturmaktadır. Bunlar, örneğin, Süryani-Ortodoks Kilisesi, doğu Katolik kiliseleri - örn. Keldani Kilisesi ve Süryani-Katolik Kilisesi - ve Latin-Katolik Kilisesidir.
- Üçüncü grubu ise, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye'de etkinlik göstermeye başlayan, Müslüman olmayan dinsel cemaatler (kiliseler, tarikatlar, gruplar) meydana getirmektedir. Serbest Protestan Kiliseleri ve Yehova'nın Şahitleri bu gruba dahildir.

4.2.1 Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda azınlıklar – devletin azınlık olarak tanıdığı azınlıklar: Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar, Museviler

Lozan Barış Anlaşması'nın "Azınlıkların Korunması"nı konu alan III. kısmının hiçbir bölümünde, belirli gayrimüslim azınlıklardan söz edilmemektedir. Anlaşmanın Fransızca, İngilizce ve Türkçe metinlerinde de gayrimüslim azınlıklar ayrıntılı olarak tarif edilmemektedir; burada "*minorités non musulmanes*", "*non-Moslem minorities*" ve "*Müslüman olmayan azınlıklar*"⁸⁵ terimleri kullanılır. Bu açıdan, Lozan Anlaşması'nın ilgili maddelerinin Türkiye Cumhuriyeti tarafından sadece bazı gruplara yönelik olarak uygulanması, anlaşma metninin açıkça ihlali anlamına gelmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, "Müslüman olmayan azınlık" kavramını, duruma göre, çok farklı biçimlerde ele almaktadır.

Bir yandan, T.C. Dışişleri Bakanlığı'nın internet sitesinde, Lozan Anlaşması'nda Ermenilerin adının bile geçmediği belirtilmektedir. Aslında, bunun tek anlamı, bu ifadeyi kaleme alanların, Lozan Anlaşması metninde, Müslüman olmayan azınlıkların teker teker belirtilmediğinin bilincinde olduklarıdır⁸⁶. Öte yandan, resmi açıklamalarda, Lozan Anlaşması'nda kastedilen azınlıkların, Ermeniler, Rumlar ve Musevilerden oluşan dini azınlıklar olduğu, özellikle belirtilmektedir⁸⁷. Ancak, mesele bundan ibaret de değildir. Türkiye'yle Bulgaristan arasında imzalanan 18 Ekim 1925 tarihli Dostluk Anlaşması'na eklenen ve böylece anlaşmanın bir parçası haline gelen bir protokolde, Bulgaristan'ın, Neuilly Anlaşması'nın tüm belirleyici düzenlemelerini (dini konular, dil, eğitim v.b.) Bulgaristan'da yaşayan Türkler, Türkiye'nin de, Lozan Anlaşması'nın tüm belirleyici düzenlemelerini (dini konular, dil, eğitim v.b.) Türkiye'de yaşayan Bulgarlar için uygulayacağı belirtilmiştir⁸⁸.

Ancak, Türkiye Cumhuriyeti'nin, Ermeniler, Rumlar ve Museviler yanında Bulgarları da, Lozan Anlaşması anlamında azınlık olarak tanıyıp tanımadığı, fazla önem taşımamaktadır. Daha önemli olan husus, Türkiye Cumhuriyeti'nin, anlaşmanın III. kısmındaki düzenlemeleri, sadece sözü edilen gruplara, yani Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ve Musevilere yönelik olarak uygulaması ve böylece anlaşmayı ihlal etmesi, bu tutumuyla da, özellikle isimleri belirtilmemiş olan çok sayıda dini cemaati ayrımcı bir muameleye tabi tutmasıdır. Belirleyici olan mesele, Türkiye'nin, Lozan Anlaşması'nın 37.-45. maddelerdeki düzenlemeleri, anlaşmanın imzalandığı sırada Türkiye'de mevcut bulunan Müslüman olmayan azınlıklar konusunda gerçekten uygulayıp uygulamadığı ve ne ölçüde uyguladığıdır.

Konstantinopol Ermeni Patrikliği, Konstantinopol Rum-Ortodoks Evrensel Patrikliği ve Türkiye Hahambaşılığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan çok daha önce de mevcuttular. Bu kurumlar, 1. Dünya Savaşı'nın kargaşasını atlarmayı başardılar ve fiilen halen varlıklarını sürdürüyorlar. Ermeni Patriği, Evrensel Patrik ve Hahambaşı, devlet

makamları, örneğin İstanbul Valiliği ve Cumhurbaşkanlığı tarafından, protokolde, dini cemaatlerinin temsilcileri olarak muamele görmektedir⁸⁹. Ancak, gerek bu kişiler, gerekse makamları, devletin hukuksal düzenlemelerinde, mevcut değildirler. Cumhuriyet döneminde, ne sözkonusu iki Patrikliğe ve Hahambaşılığa devletçe tüzel kişilik verilmiş, ne de Patriğin ve Hahambaşının makamları, hukuken tanınmıştır. Devletin bu konudaki bütün işlemleri, İçişleri Bakanlığı'nın yetkili birimlerince, Azınlıklar Tali Komisyonu'nun, sözkonusu dini cemaatlerin gelenekleri hakkında kendi yorumuna dayanarak aldığı kararlar temelinde yerine getirilir.

Azınlıklar Tali Komisyonu'nun, azınlıklarla ilgili konularda en geniş yetkilerle donatılmış olan ve en etkin çalışan resmi kurul olduğu belirtilmektedir. Varlığı yaklaşık iki yıldır bilinen komisyonun, 1972 yılında, Başbakanlığın talebi üzerine kurulduğu bildirilmektedir. Ancak, ne amaçla kurulduğu ve yetkilerinin tam olarak neleri kapsadığı, halen belli değildir. Azınlıklar Tali Komisyonu'nun beş üyesi olduğu belirtilmektedir; bu üyeler arasında, Milli Güvenlik Konseyi'nin, Milli İstihbarat Teşkilatı'nın İçişleri ve Dışişleri Bakanlıklarının ve Başbakanlığa bağlı, vakıflardan sorumlu Devlet Bakanlığı'nın birer temsilcisi yer almaktadır. Azınlık hastaneleri ve okullarıyla ilgili konularda, Sağlık Bakanlığı'nın ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir temsilcisi, komisyon çalışmalarına katılmaktadır. Azınlıkların başvuru yetkisinin olmadığı bu komisyonun kararları nihaidir ve bu kararlara karşı mahkemeye başvurulamamaktadır.

4.2.1.1 Resmen tanınan Müslüman olmayan azınlıkların sorunları

Cumhuriyet döneminde ne Patrikliklere ve Hahambaşılığa tüzel kişilik verilmiş, ne de makamlarının resmen tanınmış olmasından dolayı, zorunlu olarak, gerek hukuksal düzlemde, gerekse uygulamada

- Patriklik ve Hahambaşılık makamı,
- Patrikliğin ve Hahambaşılığın işleyişi
- Patriklik ve Patrik ya da Hahambaşılık ve Hahambaşı ile kilise cemaatleri ve sinagog cemaatleri ya da Hıristiyan ve Musevi kurumları arasındaki ilişkiler açısından sorunlar doğmaktadır.

Aşağıda, resmen tanınan Müslüman olmayan azınlıkların farklı biçimlerde karşı karşıya kaldıkları bu sorunlardan bazıları ele alınmaktadır.

■ Ruhbandan olmayan danışma kurulu

Türkiye’de görev yapan Hahambaşı (1961’de seçilmiştir), bir dini danışma kurulunun⁹⁰ ve ruhbandan olmayan 35 kişinin oluşturduğu bir danışma kurulunun desteğiyle çalışır. Bu danışma kurulu, bir yürütme kurulu ve Hahambaşılığı her türlü dünyevi konuda işgüder olarak temsil eden bir başkan seçer⁹¹.

Ermeni Patrikliği’nde, Ruhani Kurul’un yanında yer alan ve bütün ortak cemaat vakıflarını yöneten Merkez Yönetim Kurulu 1961 yılında, o günün hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştı. Yerini, hükümetin temsilcilerinin onayıyla atanan bir Patriklik Danışma Kurulu aldı; bu kurul da, bir süre önce, il yönetiminin talimatıyla etkinliğine son vermeye mecbur kaldı. Böylece, şu anda, Patriklik, medeni hukukla ilgili konulara yönelik herhangi bir danışma kuruluna sahip bulunmamaktadır. Bu durumda Patrik, zorunlu olarak, cemaatle ilgili her türlü konuda devletin muhatabı olmakta ve devlet tarafından fiilen cemaatin temsilcisi olarak görülmekte, ancak aynı devlet, hukuki olarak Patriği cemaatin temsilcisi olarak tanımamaktadır⁹².

■ Bir seçim düzeninin mevcut olmayışı

Ermeni Patrikliği 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet’in bir fermanyla kurulmuştu. 1863’e kadar Patrikliğin varlığı, her yeni Patriğe verilen ve Patriğin görev ve yetkilerinin düzenlendiği fermanlar temelinde sürdü. 1863’te başlıca hususlar, Nizamname-i Milleti Ermeniyân’da düzenlendi. Cumhuriyet döneminde, bir seçim düzeninin mevcut olmayışından dolayı, her Patrik seçiminde sorunlarla karşılaşıldı. Bu eksiklik, 1961 yılında alınan ve bugüne kadar üç Patrik seçiminde uygulanan Bakanlar Kurulu kararının güncelleştirilmesi ve kararname haline getirilmesiyle, kolaylıkla kapatılabilir. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti, zaten Lozan Anlaşması’nın 42. madde 3. paragrafı 2. cümlesinde açıkladığı "bugün Türkiye’de mevcut olan ... dini kurumlara verilen bütün kurum ve izinlerin devamı" yükümlülüğünü yerine getirmekten başka birşey yapmış olmayacaktır.

■ Düzenli gelirlerin olmayışı

Patriklikler ve Hahambaşılık ne cemaatlerden, ne de devletten düzenli bir gelir elde etmemektedirler. Düzenli gelirler sorunu, bir yanda kilise cemaatleri ve kuruluşlar, öte yanda Patriklikler ya da Hahambaşılık olmak üzere, iki taraf arasında hukuksal ilişki olmadığı sürece, cemaatlerin kendi içlerinde kolay kolay çözebileceği bir sorun değildir. Bu konuda bir çözüm, ancak Türkiye Cumhuriyeti’nin, tanıdığı Müslüman olmayan azınlıklara, Lozan Anlaşması’nın tayin edici düzenlemelerine uygun olarak, kendi kaderlerini tayin ve özyönetim haklarını tanımasıyla sözkonusu olabilir. Ancak, düzenli gelirlerin olmayışı da, Lozan Anlaşması’nın ihlali anlamına gelmektedir; çünkü Türkiye, bu anlaşmada, "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda

buldukları il ve ilçelerde söz konusu azınlıklar, devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır" yükümlülüğünü üstlenmiştir. (41. madde, 2. paragraf)

Din adamlarının eğitimi

Patrikliklerin en büyük sorunlarından biri, Türkiye’de görev yapacak ruhbanla ilgili sınırlayıcı düzenlemelerdir. Türkiye’de sadece Türk vatandaşları din görevlisi olarak çalışabilir, Piskopos ya da Patrik olabilir. Bu düzenlemenin tek istisnası, Latin Katolik Kilisesi ve diplomatik temsilciliklere bağlı cemaatlerdir. Bu nedenle, Fransız vatandaşı bir Rum Ortodoks din adamı, 1995 yılında küçük düşürücü koşullarda Türkiye’yi terketmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, Ermeni Patrikliği’nin ve Evrensel Patrikliğin rahip eğiten kuruluşları, yetmişli yılların başlarından beri kapalıdır. Ermeni Patrikliği’nin rahip okulu 1970’te kapatılmış, Evrensel Patriklikse, 1971 yılında, Türkiye’deki yabancı üniversitelerin millileştirilmesi esnasında, Heybeliada’da 1844’ten beri din eğitimi veren Halki yüksekokulunu kapatmak zorunda kalmıştır⁹³. Çünkü Patriklik, milli ders haline gelecek olan dersler üzerindeki denetimini sürdürme güvencesinden yoksun kalmıştır. Bundan bağımsız olarak, Evrensel Patrik I. Bartholomäus Türk makamlarından, Halki yüksekokulunun yeniden açılmasını birçok kez talep etmiştir⁹⁴. Türk makamlarının, derslerin, İstanbul Üniversitesi’nin bir birimi haline getirilerek, yeniden başlatılmasına izin verip vermemeyi incelemekte oldukları bildirilmektedir. Evrensel Patriklik, bu tür önerilere çekinceli yaklaşmakta ve herşeyden önce, idari konularda, öğrenci seçme kısıtlarında ve muhtemel yeni eğitim programının içeriği konusunda netlik sağlanmasını talep etmektedir; bunun nedenlerinden biri, devletin bu konudaki planlarının, derslerin ve özellikle Patrikliğin elindeki değerli bir varlığın ele geçirilmesinin ilk adımını oluşturmasının ihtimal dışı olmayışdır⁹⁵.

Vakıfların sorunları

Devletin hukuki düzenlemeleri gereğince, bir yanda kilise cemaatleri ve sinagog cemaatleri ya da eğitim ve hayır kurumları, öte yanda Patriklikler ya da Hahambaşılık olmak üzere, iki taraf arasında hiçbir hukuksal ilişki bulunmamaktadır. Çünkü bu cemaatler ve kurumlar, cemaat vakıfları⁹⁶ tarafından yönetilmekte, bu vakıflar, demirbaş ve taşınmaz mal sahibi olarak ortaya çıkmakta ve sadece devletin vakıflar idaresine hesap vermekle yükümlü olmaktadır.

■ Belirgin düzenlemelerin mevcut olmayışı

Vakıflarla ilgili yasanın⁹⁷ 1. maddesinde belirtilen cemaat vakıflarıyla ilgili hiçbir yönetmelik çıkarılmamıştır. Böylece, yasa, cemaat vakıflarını sadece kavram olarak belirlemiştir. Devlet, cemaat vakıflarıyla ilgili konuları, devlet tarafından yönetilen ve cemaat vakıflarıyla hiçbir ilişkisi olmayan mulhak vakıflar ya da mazbut vakıflar konusunda çıkarılan yönetmelik çerçevesinde ya da polisiye talimatlarla düzenlemektedir.

Türkiye'deki Ermeni cemaat vakıflarında, vakıf yönetimlerinin seçim usulleriyle de birbirinden ayrılan iki kategori bulunmaktadır. Bunlar, 1961 yılına kadar Patrikliğin Merkez Yönetim Kurulu tarafından yönetilen ortak vakıflar ve kilise (semt) vakıflarıdır. Ortak vakıflar, yöneticilerinin, İstanbul'daki Ermeni Ortodoks cemaatinin oy hakkına sahip olan üyelerince, cemaat üyelerinin tamamı arasından seçildiği vakıflardır. Kilise (semt) vakıfları ise, yöneticilerinin, sözkonusu semtte yaşayan oy hakkına sahip cemaat üyelerince, semtin cemaat üyelerinin tamamı arasından seçildiği vakıflardır. Seçmenlerin ve kendi aralarından seçilecek idarecilerin aynı semtte yaşamaları, kilise (semt) vakıfları açısından zorunluluk taşımaktadır. Geleneksel olarak Ermenilerin oturduğu birçok semtte Ermeni nüfusun oranı büyük ölçüde gerilemiştir. Bu yüzden, sözkonusu vakıfların yönetimi için uygun aday bulmak, çoğu zaman zor olmaktadır. Böylece, kilise (semt) vakıflarının, ehil olmayan kişilerce yönetilmesi ve varlıklarını sürdürememeleri tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu tehlikeyi önlemek için, kuramsal olarak iki olanak mevcuttur. Çözüm önerilerinden biri, tüm kilise (semt) vakıflarını ortak vakıflara dönüştürmeyi öngörmektedir. Bu durumda, seçme ve seçilme hakkı, yaşadıkları semtten bağımsız olarak, İstanbul'da oturan bütün cemaat üyelerini kapsayacaktır. Bir başka çözüm yolu ise, Rum Ortodoks cemaatinin izlediği yöntemdir. Bu yöntemde, İstanbul bölgelere ayrılmış⁹⁸ ve bu bölgelerdeki kilise (semt) vakıfları bölge vakıfları çatısı altında birleştirilmiştir. Seçme ve seçilme hakkı, bir bölgede yaşayan tüm cemaat üyelerini kapsamaktadır. Anadolu'daki vakıfların (burada neredeyse hiç Ermeni kalmamıştır) ortak vakıflar haline getirilmesi, en uygun yol olacaktır.

■ Kurumlar vergisi yükümlülüğü

Cemaat vakıfları, hayır kurumları olmalarına rağmen, kurumlar vergisi ödemekle yükümlüdürler. Banka faizlerinin ve kira gelirlerinin vergileri, önceden tahsil edilmektedir. Bunun uygulamadaki anlamı, amacı örneğin bir hastane işletmek olan cemaat vakıflarının, maliye tarafından, sanki sözkonusu hastane bir iktisadi kuruluşmuş ve kurumlar vergisi yükümlüymüş gibi görülmekte oluşudur⁹⁹. Ancak, cemaat vakıflarının kurumlar vergisi ödemekle yükümlü kılınması, Lozan Anlaşması'nın ruhuna, kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde ters düşmektedir (41. madde, 2. paragraf).

■ 1936 yönetmeliği

1936 yılından kalma¹⁰⁰ vakıflar yasının görece zararsız yönetmeliklerinden biri, vakıfların sahip olduğu mülkiyetin envanterini öngörmektedir¹⁰¹. Yargıtay'ın buna dayanarak 1974 yılında verdiği tartışmalı bir karar, cemaat vakıflarının 1936'dan sonra satın alma, bağış ya da miras yoluyla edindikleri tüm taşınmaz mal varlığının devletleştirilebileceğini, çünkü bu mal varlığının Müslüman olmayan azınlıklar tarafından 1936'daki envantere belirtilmemiş, ayrıca Müslüman olmayan azınlıkların yabancı olmasından, dolayısıyla Türkiye'de mülk edinme hakkına sahip olmamasından dolayı yasadışı olarak elde edilmiş olduğunu öngörüyordu. Bu karar gözönünde bulundurularak, bugüne kadar sadece Ermeni cemaat vakıflarının elinden 40'ın üzerinde taşınmaz mal alınarak, eski sahiplerine devredildi; eski sahiplerinin bulunamaması halindeyse¹⁰² Hazineye aktarıldı. 1974'ten beri mahkemelerde bu tür örnekleri içeren yüzlerce dosya bulunmakta ve devlet bu tür taşınmaz mallara el koymaya devam etmektedir¹⁰³. Örneğin 1999 Şubatında İstanbul'da Bomonti'de bulunan, 1808 yılında kurulmuş olan ve 1963'ten beri kendisine devredilmiş olan bir binada faaliyet gösteren Ermeni ilkökulu, önceden uyarılmaksızın, binayı terketmeye zorlandı ve her türlü eşya ve ders araç gereci, okulun bahçesine fırlatıldı¹⁰⁴. Bu tür tutumların ve Yargıtay kararının Lozan Anlaşması'na ters düştüğü açıkça ortadadır ve Türk hukukçularınca da onaylanmaktadır¹⁰⁵. Müslüman olmayan azınlıklara ait olmayan benzer vakıfların bu tür sorunlarla karşılaşmamakta oluşu da bu durumu pekiştirmektedir¹⁰⁶.

■ Tadilat izni

Belli bir masrafın aşılması halinde, cemaat vakıfları, tadilat için Mazbut Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden izin almakla yükümlüdür; son dönemde buna bir de Dışişleri Bakanlığı'ndan izin alma zorunluluğu eklenmiştir. Böyle bir usül üzerinde sağlanmış hiçbir anlaşma mevcut olmadığı gibi, bu uygulama, Lozan Anlaşması'nın bağlayıcı düzenlemelerine de ters düşmektedir (40. madde, 2. cümle). Üstelik, somut olarak burada sözkonusu olan, devletten (örneğin Lozan Anlaşması'nın 41. madde, 2. paragrafına uygun olarak) daha fazla maddi kaynak talep edilmesi değil, sadece, cemaat vakfının, tadilat için daha fazla özkaynak harcaması zorunluluğudur. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınan Müslüman olmayan azınlıklara ait cemaat vakıflarının neden Dışişleri Bakanlığı'ndan izin alması gerektiğini anlamak hiçbir şekilde mümkün değildir; nihayet, üyelerinin tamamı Türk vatandaşlarıdır. Zaten bu tür izinler, uygulamada, masraf öngörülerinin bilinçli olarak, tayin edilen masraf çerçevesine uygun hale getirilmesi ve gereken durumlarda çeşitli kalemlere bölünmesi sonucunu doğurmaktadır.

■ Taşınmaz mal ticaretinden elde edilen gelirlerin dondurulması

Cemaat vakıflarının taşınmaz mal satışından ya da el konulan taşınmaz mallar için ödenen tazminatlardan elde ettikleri gelirler, bir kamu bankası olan Vakıflar Bankası'ndaki hesaplara yatırılmakta ve burada bloke edilmektedir. Vakıflara, sadece, bu gelirlerin faiz getirilerini kullanma hakkı verilmekte, aynı değerde başka taşınmaz mallar almaları yasaklanmaktadır. Bu tür kuralların zaman zaman yanlış beyanda bulunmaya kışkırtmaları bir yana, büyük meblağların dondurulması, Türkiye'deki ortalama enflasyon oranlarının aşırı yüksek olmasından dolayı (son yıllarda yılda % 100'e varmak üzere), yatırılan sermayeye ödenen faizin % 80'e ulaşması halinde dahi, vakıf servetinin yok edilmesi ve sözkonusu vakıfların varlığının tehlikeye atılmasından başka bir anlama gelmemektedir. Bundan bağımsız olarak, bu tür düzenlemeler, Lozan Anlaşması'nın 43. madde 3. paragrafının açıkça ihlal edilmesi demektir.

■ Gelir fazlasının aktarılması yasağı

Vakıfların bir kısmı önemli gelir fazlaları elde ederken, bazı vakıflar ciddi maddi zorluklarla karşı karşıyadır. Ancak, devlet, vakıfların birbirlerine gelir fazlalarını aktarmalarına izin vermemektedir. Dini cemaatlerde, cemaat vakıfları için bir merkezi yönetimin de bulunmamasından dolayı, tek tek vakıfların bütçeleri ve ihtiyaçları hakkında bilgi edinmek neredeyse olanaksızdır. Uygulamada, birçok vakıf, sevgi yemeklerinden elde edilen gelirlerle varlıklarını sürdürmek zorunda kalmaktadır. Devletin, vakıflar arasında gelir fazlalarının aktarılmasına izin vermesi ve benzer türdeki vakıflar (okul, kilise, hastane vakıfları) arasında gelir aktarımı konusundaki yetkileri, Patrikliğin dünyevi konulardan sorumlu bir danışma kuruluna (örneğin medeni hukuk konseyine) devretmesi halinde buna gerek kalmayacaktır. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti, bu konuda da Lozan Anlaşması'nın gerek ruhuna, gerekse metnine, özellikle 40. maddenin 2. cümlesine ve 41. maddenin 1. paragrafına ters düşmektedir.

Okullar

1994/1995 eğitim yılında İstanbul'da toplam 15 Ermeni Ortodoks ve 4 Ermeni Katolik eğitim kurumu mevcuttu (yuvalar ve okullar)¹⁰⁷. 1994/1995 eğitim yılında 3.738 çocuk Ermeni Ortodoks eğitim kurumlarına, 599 çocuk liseye, 958 çocuk ortaokula, 1809 çocuk ilkokula ve 372 çocuk anaokuluna devam etti¹⁰⁸. Rum okullarında 12 sınıfta ancak 260 civarında öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin yaklaşık üçte ikisi, Hatay kökenli Arap Ortodoks¹⁰⁹ olarak nitelenen Hıristiyanlar olmalarına karşın, Türkiye'deki resmi makamlarca Rum Ortodoks Hıristiyanlar gibi "Rum" olarak adlandırılmaktadır¹¹⁰. Musevi öğrencilerin

büyük bir kısmı yabancı dilde eğitim veren devlet okullarına ya da özel okullara devam etmektedir. Ancak, cemaat, bunun yanında İstanbul'da yaklaşık 300 öğrencinin devam ettiği bir ilkokula, 250 öğrencinin devam ettiği bir liseye, İzmir'de ise, 140 öğrencinin devam ettiği bir ilkokula sahiptir¹¹¹.

Latin Katolik Kilisesi İstanbul ve İzmir'de, devletin denetimi altında bulunan ve müdür yardımcısının devlet tarafından atandığı eğitim kurumlarına (anaokulları ve okullar) sahiptir. Okulların finansmanını, Ermeniler, Rumlar ve Musevilerdekinden farklı olarak, cemaat vakıfları değil, dini tarikatlar ya da dini birlikler karşılamaktadır. Bu okullara öğrenci alımı, bir resmi kurum tarafından belirlenmekte, bu ise, Hıristiyan öğrencilerin sözkonusu okullara girme özgürlüğünü tehlikeye atmaktadır. Zorunlu ilköğretim süresinin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması ve ortaokulların kapatılması (amaç, devletin imam hatip ortaokullarını kapatmaktır) Katolik okullarını da etkilemiştir. Ortaokulların işletilmesi izni böylece ortadan kalkmıştır. Binaların, örneğin başka bir okul türü için kullanılması izniyse, kendiliğinden verilmemekte, resmi makamların takdirine kalmaktadır.

■ Okula kabulün belli kıstaslara bağlanması

Altmışlı yıllara kadar, bütün Hıristiyan aileleri, çocuklarını bir Ermeni ya da Rum okulunda okutma hakkına sahipti. Çocuğun okula kaydı için, babanın ya da annenin Hıristiyan olması ve çocuğun nüfus cüzdanında din hanesinde "Hıristiyan" yazması yeterliydi. Seksenli yıllarda bu konudaki düzenleme değiştirildi. Bugün, okula kaydın, Milli Eğitim Bakanlığı müfettişlerince yapılması gerekiyor. Sorunlara yolaçan konuların başında, yeni kimlik belgelerinde, sadece dini aidiyetin, yani "Hıristiyan" ifadesinin yer alıp, mezhebin, yani örn. "Ermeni Doğu Ortodoksu" ya da "Ermeni Gregoryan" ifadelerinin yer almaması, resmi makamlarınca, sözkonusu öğrencinin babası üzerinden mezhebe dair belge istemesi gelmektedir. Babanın kimliğinde mezhep olarak hâlâ "Ermeni Doğu Ortodoksu" ya da "Ermeni Gregoryan" yazılı ise, öğrenci okula kaydedilmekte, aksi takdirde, aday olarak kaydedilip, okula daha sonra, yani yapılan beyanın doğruluğu kontrol edildikten sonra öğrenci olarak kaydedilmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı müfettişleri, yapılan beyanı ve kimlik belgesindeki "Hıristiyan" ibaresini gözönüne almayıp, sözkonusu çocuğun babasının gerçekten "Ermeni Doğu Ortodoksu" ya da "Ermeni Gregoryan" olup olmadığını saptamak üzere, eski kayıtları incelemektedir.

Bu bağlamda, annenin mezhebi gözönünde bulundurulmadığı için, annesi Ermeni olup, babası Ermeni olmayan bir çocuk, Ermeni okuluna devam edememektedir. Ermeni olmayan bir kadınla evli olan Ermeni bir baba, çocuklarını Ermeni okuluna gönderebilmekte, fakat babanın ölümü halinde çocuklar Ermeni olarak kabul edilmemekte, dolayısıyla Ermeni okuluna gitmelerine izin verilmemektedir. Anadolu'da yaşayan ve kendilerinden önceki kuşakların katliamlar yüzünden, hayatta

kalabilmek için İslamiyeti kabul etmiş olduğu ve bugün kökenlerine uygun olarak yeniden Ermeni olan Türk vatandaşları, çocuklarını bir Ermeni okuluna yazdıramamaktadır; çünkü bir kez İslamiyeti kabul etmiş olan kişilerin çocukları, Ermeni okullarına kabul edilmemektedir. Nihayet, çocuğunu hangi nedenle olursa olsun, başlangıçta bir devlet okuluna ya da bir özel okula göndermiş olan bir Ermeni ailesi, bu çocuğu daha sonra bir Ermeni okuluna gönderememektedir. Bu bağlamda, resmi makamlar, gerekçe olarak, çocuğun Ermenice bilmediğini söylediklerinde, önce İngilizce ders verilen bir okula devam eden bir çocuğun, daha sonra, Fransızca okutulan bir okula devam etmesine nasıl izin verildiğini sormak gerekir.

■ Okul yönetimi üzerinde devlet denetimi

Azınlık okullarının birinci müdür yardımcısı, devlet tarafından atanmaktadır ve yine devlet tarafından atanan Türkçe, coğrafya, yurttaşlık bilgisi ve sosyoloji öğretmenlerinin amiridir. Sözkonusu azınlığın üyesi olan okul müdürü, ne müdür yardımcısının, ne de yukarıda anılan öğretmenlerin amiridir. Dolayısıyla, uygulamada, azınlık okullarında birbirine paralel olarak varolan iki ayrı hiyerarşi mevcuttur. Yetkili devlet makamları, devletçe atanmış olan müdür yardımcılarının ve öğretmenlerin, düzenli aralıklarla, okullarındaki gelişmelerle ilgili kapsamlı olarak bilgi vermesini istemektedirler; bu taleple, Müslüman olmayan müdürler ve öğretmenler hakkında verilecek bilgiler de kastedilmektedir. Bunun, öğretmenler arasında mesleki dayanışmanın oluşmasına pek de elverişli bir durum olmadığı, aşikardır. Ancak, bunun da ötesinde, bu uygulamayla, Lozan Anlaşması'nın "Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının, her türlü okulu yönetme ve denetleme" hakkına sahip olduklarını karara bağlayan 40. maddesinin 2. paragrafı ihlal edilmiş olmaktadır.

İhtiyaç duyulmayan okul binalarının başkaları tarafından kullanılması

Müslüman olmayan azınlıkların sayısının önemli ölçüde azalmasından dolayı, ortak vakıfların ya da cemaat vakıflarının mülkiyetinde olan giderek daha fazla sayıda okul, zorunlu olarak kapatılmaktadır; bu durumda, binalar da boş kalmaktadır. Vakıflar yasasının 10. maddesi gereğince bu tür binaların, aynı amaçla kurulmuş bir başka vakfa devredilmesi mümkündür ve bu devir için Bakanlar Kurulu'nun kararı gereklidir. Zaman zaman, vakıf mülkiyetinde olan her bina konusunda ayrı bir Bakanlar Kurulu kararının zorunlu olması ve bu kararın (isteyerek ya da istemeyerek) uzun zaman alması bir yana, bu yöntem Lozan Anlaşması'nın, Müslüman olmayan azınlıklara "hayır kurumlarını, dinsel ve sosyal amaçlı, dini ya da sosyal kurumları ... okulları ... yönetme" hakkı veren 40. madde 2. paragrafının ihlali anlamına gelmektedir. Zira bu hak, okul binalarının, gereği halinde, aynı amaçla ya

da farklı amaçlarla kurulmuş başka vakıflara da, Bakanlar Kurulu kararına gerek duyulmaksızın devredilme hakkını kapsamak zorundadır¹¹².

Diğer sorunlar - bilgisizlikten kaynaklanan önyargılar ve propaganda

Türkiye'deki Müslüman olmayan azınlıkların (gerek resmen tanınanların, gerekse azınlık olarak tanınmayanların) karşı karşıya kaldığı bir sorun da (belirgin olarak farkedilmese de), halkın, temelinde, Hıristiyanlar ve Museviler hakkında bilgisizlikten ve önyargılardan kaynaklanan tutumudur. Bu tür önyargıların nedenlerinden biri, örneğin, Hıristiyanlığı sadece İslami bakış açısından gören ya da Ermenilere ya da Rumlara karşı düşmanca bir tutum ortaya koyan okul kitapları, bir diğeryse, örneğin seksenli yıllarda, Türkiye'de yaşayan Ermenileri, yurt dışındaki Türk diplomatlarına karşı işlenen cinayetlerden de sorumlu olan Ermeni terör grubu ASALA'yla birlikte telaffuz eden, daha sonra da Ermenileri ayrılıkçı Kürt örgütü PKK ile aynı kefeye koyan siyasetçilerin açıklamaları olmuştur.

Bu tür açıklamalar, DYP Genel Başkan Vekili Hasan Ekinci'nin 2002 yılı Ocak ayında yaptığı bir basın açıklamasından anlaşıldığı üzere, bugün de her an önde gelen siyasetçilerden beklenebilir. Ekinci, Hıristiyan azınlıkların, Türkiye'nin iç güvenliği için tehdit oluşturduklarını ve bu yüzden kendilerine Müslüman yurttaşlara tanınan hakların aynen tanınamayacağını söylemişti. Ekinci, bu düşmanca ifadeleri, mecliste, vakıflarla ilgili hukuksal düzenlemelerde, Müslüman olmayan azınlıklar ve 1936 tarihinde çıkarılmış olan yönetmelikle ilgili değişiklikler tartışılırken kullanmıştı. DYP Genel Başkanı ve eski başbakan Tansu Çiller bu ifadelerden dolayı hemen özür dilediyse de, bu olay, gerek Hıristiyan, gerekse diğer azınlıklara, dinsel azınlıkların, halkın belli bir kesimi ve bu kesimin siyasal sözcüleri tarafından nasıl görüldüklerini bir kez daha gösterdi¹¹³.

Bu nedenle, İslami-köktendinci grupların, etkileri giderek artan medya organlarının yanında, kitlesel yayın organlarında da, Müslüman olmayan azınlıklarla ilgili olumsuz bir imaj yaratılması eğiliminin olması, şaşırtıcı değildir.

1999 yılında Ermeniler konusunda gençlerle yapılan bir anket¹¹⁴, okullarda verilen tek yanlı bilgilerin, siyasetçilerin açıklamalarının ve bazı medya organlarının yayınlarının ne kadar etkili olduğunu ortaya koydu. Ankete katılan gençlerin % 44,2'si hiçbir Ermeninin iyi olmadığına, % 28,9'u Ermenilerin çoğunluğu kötü olmakla birlikte, aralarında iyilerinin de olduğuna, % 24'ü Ermenilerin çoğunluğunun iyi olduğuna, nihayet % 2,7'si ise, hiçbir Ermeninin kötü olmadığına inanıyordu. Yine 1999 yılında yapılan bir başka ankette ise, en sevilmeyen millet sorulduğunda, Ermeniler % 76 oranıyla birinci sırada geliyordu.

Ancak, belirtilmesi gereken bir husus da, son yıllarda, Müslüman olmayan azınlıklar konusunda yazı dizilerinin yayınlandığı ve bu yazılarda, bu azınlıkların kaybolmasıyla birlikte, Türkiye'nin kültürel mirasının bir bölümünün de yitirildiğine işaret edildiğidir.

Bununla birlikte, Müslüman olmayan azınlıkların üyelerinin devlet hizmetinde çalışmasının halen çeşitli biçimlerde güçleştirildiği ya da engellendiği de doğrudur. Askeri okullara girme olanağından kesinlikle yoksundurlar. Böylece hem 1982 anayasasının 10. madde 1. paragrafında yer alan eşitlik ilkesi, hem de Lozan Anlaşması'nın, "*Din, inanç ya da mezhep ayrılığının, hiçbir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla (medeni haklarla) siyasi haklarından yararlanmasına, örneğin, kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışmasına engel sayılmayacağı*" belirleyen 29. madde 2. paragrafı ihlal edilmiş olmaktadır.

4.2.2 Lozan Anlaşması'nda kastedilen anlamda azınlıklar – devletin azınlık olarak tanımadığı azınlıklar

Lozan Anlaşması'nın III. kesiminde kastedilen anlamda Müslüman olmayan azınlıklar, genel anlayışa göre, Lozan Anlaşması'nın imzalandığı tarihte Türkiye'de mevcut olan Müslüman olmayan azınlıklardır. Bunlar, Anglikan, Arap-Ortodoks¹⁵, Ermeni-Protestan, Ermeni-Katolik, Bulgar-Katolik, Ermeni-Ortodoks, Bulgar-Katolik, Bulgar-Ortodoks, Keldani-(Katolik), Protestan, Gürcü-Ortodoks, Rum-Melkit-Katolik, Rum-Ortodoks, Maruni, Nestoryen, Sırp-Ortodoks, Süryani-Protestan, Süryani-Katolik, Süryani-Ortodoks, Latin-Katolik, Romen-Ortodoks ve Rus Ortodoks Hıristiyanlar, Museviler, ayrıca Yezidiler ve diğerleridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi nedenlerden dolayı burada sayılmış olan bütün dini cemaatleri "Müslüman olmayan azınlık" olarak tanımayıp, sadece Ermenileri, Bulgarları, Rumları ve Musevileri tanıdığı, aşikâr değildir. Bu konuda, iktidar sahiplerinin, bazı Hıristiyan dini önderlerin, bir iddiaya göre, her şeyden önce Türk vatandaşı, ondan sonra Hıristiyan oldukları gerekçesiyle "Müslüman olmayan azınlık" olarak tanınmayı reddetmiş olmalarını kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamış olup olmadıkları, aydınlığa kavuşturulamamıştır¹⁶.

4.2.2.1 Azınlık olarak tanınmayan Müslüman olmayan azınlıkların sorunları

Bu araştırmada, devletin azınlık olarak tanıdığı azınlıklarla, azınlık olarak tanımadığı azınlıklar ayrı başlıklar altında ele alınmaktaysa da, Lozan Anlaşması'ndan hareket edildiğinde, bu gruplar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.

Ancak, uygulamada, Türkiye'nin Lozan Anlaşması'na uymamakta oluşunun farklı etkileri ortaya çıkmaktadır; bu etkiler, dinsel cemaatlerin yargısal düzenlemeleriyle ilgili

idari organlar arasındaki ilişkilerin nasıl örgütlenmiş olduğuna bağlı olarak değişmektedir. "Resmen tanınmayan" Müslüman olmayan azınlıkların bir kısmının durumu, "resmen tanınan" azınlıklarla benzerlik göstermektedir. Örneğin, Hatay'daki Arap-Ortodoks Kilisesi ve İstanbul ve Tur-Abdin'deki Süryani-Ortodoks kiliseleri, gayrimenkullerini, medeni hukuk açısından cemaat vakıfları şeklinde örgütlemişlerdir. Özellikle, Süryani-Ortodoks Kilisesinin, Tur-Abdin'deki manastırlarını sadece ruhani amaçlar için değil, din öğretmenlerinin ve din adamlarının eğitimi için de kullanmak istemesi, sorunlara yol açmaktadır. "Resmen tanınan" Müslüman olmayan azınlıklardan farklı olarak, Süryani-Ortodoks Kilisesinin, binalarını eğitim amacıyla kullanmasına izin verilmemekte, bu da sık sık devletin zorlayıcı önlemler almasına yol açmaktadır. Ancak, Türkiye'nin güneydoğusundaki bu iki manastırda hiçbir zaman okul eğitimi sözkonusu olmamış, sadece geleceğin din öğretmenlerine ve din adamlarına temel bilgiler verilmiştir.

■ Latin Katolik Kilisesi

Bu bağlamda, Latin Katolik Kilisesi ve son dönemler itibarıyla Süryani Katolik ve Keldani kiliseleri, özel bir durum olarak ele alınmalıdır.

Türkiye'de Latin Katolik Kilisesi, İzmir Başpiskoposluğu, İstanbul ve Anadolu Latin Cemaati Ruhani Reislikleri olmak üzere üç yargısal bölgede temsil edilmektedir. Ancak, Türkiye Cumhuriyeti, bunlara tüzel kişilik tanımamıştır; piskoposlar devlet tarafından hukuki olarak tanınmamaktadır. Öte yandan, piskoposlara, devlet makamları, örneğin, piskoposluğun bulunduğu valilik ve Ankara'daki Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, protokolde, dini cemaatlerinin önderi muamelesi yapılmaktadır. Kuşkusuz, bir başka özel durum da (sadece bu konuyla sınırlı olmamak üzere), Latin Katolik inanç sahiplerinin büyük bir bölümünün Türk vatandaşı olmaması, yani ya yabancı olması, ya da çift vatandaşlık, örneğin Türk ve İtalyan vatandaşlığı sahibi olması nedeniyle doğmaktadır. Türkiye'de Latin Katolik Kilisesi'nin statüsüyle ilgili bir diğer özel durum, Papalığın, Türkiye Cumhuriyeti'yle diplomatik ilişkilere sahip olması ve Ankara'da bir Vatikan Büyükelçisi tarafından temsil edilmekte oluşudur. Ancak, Papalık ile Latin Katolik Kilisesi, yani kilise devletiyle kilise arasındaki fark, erk sahiplerinin önemli bir bölümü için her zaman muamma olma özelliğini korumaktadır. Piskoposluklar ya da piskopos ve cemaat ya da kilise kurumları (hastaneler, okullar vs.) arasındaki hukuki ilişkileri Katolik kilise hukuku düzenlemektedir. Türkiye'de kilise kurumlarıyla ilgili sorunlar, sürekli olarak, Türkiye'deki anlayışa göre ne piskoposlukların ne de Türkiye'de faaliyet göstermekte olan dini cemiyetlerin ve dini birliklerin (ki bunlar, neredeyse tüm papazlıkların ve kilise kurumlarının sorumluluğunu üstlenmektedirler) tüzel kişiliğe sahip olmalarından doğmaktadır. Ancak, hukuki olarak mevcut olmayan bir kuruluş, nasıl gayrimenkul sahibi olabilir, elindeki gayrimenkulü nasıl satabilir ve yeni gayrimenkul nasıl alabilir? Ve bu tür bir kuruluş, Türkiye'de dini hizmette, eğitimde ve sosyal alanda hangi hukuki temele dayanarak etkinlik

gösterebilir? Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmen tanınmayan Müslüman olmayan azınlıkların da, Lozan Anlaşması anlamında Müslüman olmayan azınlık özelliğine sahip olmasından dolayı, Türkiye Cumhuriyeti tarafından verilmiş olan "söz konusu azınlıkların" (yani anlaşmanın imzalandığı tarihte mevcut bulunan) "Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına" (42. madde, 3. paragraf, 2. cümle, 1. bölüm) ait "her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak" şeklindeki garanti onlar için de geçerlidir. Aynı şey, "yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir" taahhüdü için de geçerlidir (42. madde, 3. paragraf, 2. cümle, 2. bölüm).

Bunun anlamı, bir piskoposluğa ya da bir cemaate ya da bir kurum veya bu kurumu finanse eden tarikat ya da dini birliğe Türkiye Cumhuriyeti yasalarına göre tüzel kişilik verilmiş olsun veya olmasın, bunların varlığının, kendilerinin ya da temsil ettikleri kurumun, anlaşmanın imzalandığı sırada mevcut olmaları kaydıyla, güvence altına alınmış olmasıdır. Türk makamlarının, Lozan Anlaşması'nı farklı yorumlamakta oluşları, Türkiye Cumhuriyeti'nin son onyıllar içinde kiliselere ait kurumların mülkiyet haklarını sık sık tartışma konusu yapmış olduğu ve taşınmaz mallarına el koymuş olduğunu ortaya koymaktadır.

Resmi makamların öne sürdüğü gerekçeler, hep aynı şemayı izlemektedir, ya da izlemiştir. Söz konusu taşınmaz mülkün, artık kullanılmadığı, ya da başlangıçta öngörülen amaç doğrultusunda kullanılmamakta olduğu söylenmektedir. Ayrıca, tapuda mal sahibinin belirtilmemiş olduğu, tapuda belirtilen mal sahibinin (örn. bir kutsal kişinin!) hayatta olmadığı, varislerinin de mevcut olmadığı, ya da kayıtlarda belirtilen dini birliğin Türkiye'de hiçbir tüzel kişiliğe sahip olmadığı, dolayısıyla mülk sahibi de olamayacağı belirtilmektedir. "Uzlaşma" hallerinde, geçmişte, bir tazminat ödenmiş, ancak, tazminata konu olan meblağın, bir devlet bankasında bloke edilen bir hesaba yatırılması şart koşulmuş, dolayısıyla söz konusu paranın kullanılması mümkün olmamıştır. Son yıllarda, bu nedenle özellikle Anadolu Latin Cemaati Ruhani Reisi tarafından çeşitli kereler devlete dava açılmış, bu davaların bir kısmı, Yargıtay'a varıncaya kadar, bütün mercilerde davacı kiliselerin başarısıyla sonuçlanmıştır. Ancak, edinilen deneyimlerin ortaya koyduğu üzere, en üst kademe bir mahkeme kararının bile, resmi mercilerin, hedeflerine ulaşmak için yeni yöntemler ve yollar aramalarına karşı koruyucu bir unsur olmadığını da gözönünde bulundurmak gerekir.

Ancak bazı durumlarda, Yargıtay'a kadar tüm hukuki mercilere başvurmak, daha alt düzeydeki mahkemelerin olumsuz kararlarının onaylanması sonucunu doğurmuştur. Örneğin, İstanbul'un Kadıköy semtinde Fenerbahçe'de bir arsa konusunda yaşanan durum bu olmuştur. Burada, 1859 yılında, bir padişah fermanıyla, kiliseye ait bir arsa üzerinde bir ibadethane ve rahip okulu kurulmuştu. 20.9.1910 tarihli tapu kaydında, mal sahibi "Institut de Prêtres Français - Augustins de l'Assomption" olarak belirtilmektedir. 18.12.1913 tarihinde Türkiye'yle Fransa arasında yapılan bir anlaşma ve Lozan Anlaşması'na yapılan ekle, Türkiye'deki Fransız dini kurumları ve söz konusu enstitü, Türk hükümeti

tarafından Fransız dini kurumları olarak tanınmış ve bu kurumların, benzer nitelikteki Türk kurumlarıyla aynı muameleye tabi tutulacağı güvencesi verilmiştir.

Assomption'cular, yapıların bakımını güvence altına alabilmek için, binanın ve bahçenin bir kısmını bir özel şirkete kiralamıştır. Bunun üzerine Hazine, 7.11.1988 tarihinde Kadıköy mahkemesine başvurmuş, gerekçe olarak da, enstitünün, söz konusu taşınmaz malı ticari amaçlar için kullanma hakkına sahip olmadığını ve bu kiralamayla, dini amaçlara hizmet etmekten çıkmış olduğunu belirtmiştir. Böylece, tapu kaydının iptali ve söz konusu arsanın teslim edilmesinin sağlanması hedeflenmiştir. Kadıköy mahkemesi, 6.6.1989 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kurumun varlığının sürdürülmesi konusunda verdiği (yukarıda anılan) güvenceye dayanarak başvuruyu reddetmiştir. Hazinesin 18.5.1990 tarihinde Yargıtay'da açtığı ikinci davada, Yargıtay Hazinesi haklı bulmuş ve konuyu, "Osmanlı İmparatorluğu tarafından yabancı tüzel kişiliklere 1868 tarihli bir yasayla verilen, kilise, manastır, okul, hastane, dispanser ve papazevi gibi dini, eğitim ve sosyal amaçlı kurumların inşasına yönelik taşınmaz mal edinme izninin, söz konusu taşınmazların asıl amaçlarına uygun olarak kullanılması koşuluyla verilmiş olduğu" gerekçesiyle, ilk mahkemeye iade etmiştir. Ayrıca, bu yabancı kurumların, 30.10.1914 tarihinden önce ve bugün, yasayla tanınmış bir tüzel kişiliğe sahip olması gerektiği ve ticari amaçlar güdemeyeceği belirtilmiştir. Söz konusu enstitünün, 1934 tarihli tapu kanununun 3. maddesi uyarınca tüzel kişiliğe sahip olmadığı ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmadığı da ifade edilmiştir. Kadıköy mahkemesi, 5.4.1993 tarihli kararında bu görüşü benimseyerek, Hazinesin başvurusunu kabul etmiş ve Hazinesin ve söz konusu taşınmazın bir kısmı için, Hazinesin başvurusuna iştirak etmiş olan Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, mal sahibi olarak kaydedilmesini karara bağlamıştır. Enstitü, bu karara karşı, geçersizlik başvurusunda bulunmuştur. Yargıtay 12.4.1994 tarihinde, enstitünün tanınmamasını talep ettiği kararı onaylamış ve 19.9.1994 tarihinde, enstitünün bu konudaki başvurusunu reddetmiştir.

Bunun üzerine, Assomption'cular 18.1.1995 tarihinde Strasburg'da görev yapan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Türkiye'yi şikayet etmiştir. Şikayetlerinin gerekçesi olarak, arsalarının tapuda Hazineye ve Mazbut Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aktarılmasının, vakfin servet haklarının çiğnenmesi anlamına geldiğini ve Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'nun 9. maddesinde güvence altına alınan din özgürlüğünü ihlal ettiğini belirtmişlerdir. 2000 yılı sonunda davalı taraflar arasında bir uzlaşma sağlanmış, bunun üzerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 14.12.2000 tarihinde, açılan davanın durdurulmasını karara bağlamıştır. Uzlaşma uyarınca, tapuda Hazine ve Mazbut Vakıflar Genel Müdürlüğü lehine yapılan kayıt geçerliliğini koruyacak, ancak bu iki kurum Assomption'cuların arsaların ve binaların tamamen kullanması ve intifa hakkını tanyacaklar ve bu hak, tapuya kaydedilecektir. Assomption'cularsa gelecekte elde edecekleri kira gelirlerinden uygun bir payı ilk anılan kurumlara aktarmayı taahhüt etmişlerdir. Burada, uzlaşmazlığın bağlandığı sonucun, gerçekten bir uzlaşma olup olmadığı sorusu ortaya atılabilir. Çünkü Assomption'cular, sahip oldukları mülkiyeti kaybetmişlerdir ki,

uzlaşmazlığın kökeninde de zaten bu mülk yatmaktadır. Türk devleti, resmen tasdik edilmiş olan mülkiyetinden henüz yararlanamasa da, yararlanacağı günün gelmesini bekleyebilir. Assomption'cuların, mülkün gerçek sahibi olduğu, tapuda mal sahibi olarak kayıtlı olmalarına ve bu mülkiyet hakkının Türk mahkemeleri tarafından tartışma konusu edilmemiş olmasına rağmen, kanıtlanamamıştır. Kanıtlayabildikleri tek şey, bir ibadethane ve okul yapmalarına izin verilmiş olduğudur; sözkonusu arsanın kendilerine hediye edilmiş olduğunu ise kanıtlayamamışlardır. Endişe kaynağı olan husus, Türkiye Cumhuriyeti'nin, birçok durumda belgelerin (günümüzde) mevcut olmamasından yararlanarak, başka durumlarda da "uzlaşmaya yatkın" bir tutum sergileyebileceğidir.

■ Doğu Katolik Kiliseleri

Diğer kiliselerin ve bu kiliselerin önderlerinin hukuki statüsü konusunda söylenenler, ilke olarak Türkiye'deki doğu Katolik kiliseleri, yani, Ermeni Katolik, Keldani ve Süryani Katolik kiliseleri için de geçerlidir. Ermeni Katolik Kilisesinin¹¹⁷ kilise cemaatleri ve kurumları, Ermeni Ortodoks Kilisesinde de olduğu gibi, medeni hukuk çerçevesinde cemaat vakıfları olarak örgütlenmiştir ve Ermeni Ortodoks Kilisesinin benzer vakıflarının da karşı karşıya kaldığı aynı sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Türkiye'nin güneydoğusunda, örneğin Diyarbakır ve Mardin'de bulunan Keldani ve Süryani Katolik kiliselerinin cemaatleri ve kurumları da cemaat vakıfları tarafından yönetilmektedir. Bu vakıfların sorunları, her iki durumda da Türkiye'nin güneydoğusunda çok az Hıristiyanın kalmış olmasından ve bu yüzden vakıf yöneticilerinin seçiminin dahi zorlaşmış olmasından dolayı artmaktadır. Bu deneyimlerden hareketle, İstanbul'daki iki kilise, taşınmaz mallarının hukuksal mülkiyeti konusunda farklı çözümler aramışlardır.

Süryani Katolik Kilisesi, 1997 yılında, cemaat vakfi olmayan, ancak yine de vakıf amacı, kilise tarafından kullanılan bir binanın muhafazası ve kilise hayatının desteklenmesi olan bir vakıf kurmayı başarmıştır. Vakıf tüzüğünden, vakıfla Süryani Katolik Patrik Vekilliği arasında dolaysız bir bağlantı olduğu, belirgin olarak anlaşılmaktadır. Bu vakıf, İstanbul'da, 20. yüzyılın başında Cizvitler tarafından inşa edilmiş olan ve o dönemde tapuya Cizvitler üzerine kaydedilmiş olan bir binayı kullanmakta ve yönetmektedir. Son Cizvit 1984 yılında İstanbul'u terkettikten sonra, Roman-Katolik İstanbul Latin Cemaati Ruhani Reislği bu binayı Süryani Katolik Patrik Vekilliği'nin kullanımına sunmuştur. Kısa bir süre içinde, sözkonusu binanın, fiilen, yani tapu kaydı gereği, Cizvitlerin değil, Türkiye Cumhuriyeti Hazinesinin mülkiyetinde olduğu ortaya çıkmıştır. Devletin hangi yollarla ve ne zaman ilk mülk sahibi, yani Cizvitler yerine Hazineyi kaydetmiş olduğu belli değildir. Resmi makamlar, sözkonusu binayı, yeni kurulan Süryani Katolik vakfa, şehrin bir başka yerinde bulunan bir binayla değiş tokuş ederek, 99 yıllığına ücretsiz olarak kullanmak üzere devretmişlerdir. Bu, resmi makamların, bu somut örnekte, benzeri birçok durumda da

olduğu gibi, tapu kaydındaki değişikliğin pek de usulüne uygun yapılmamış olduğunun bilincinde olduklarını düşündürmektedir.

Keldaniler ise bir başka yol izlemişlerdir. Keldanilerin İstanbul'da kullanageldikleri bina, tapuda, şahsi mülkiyet olarak, piskopos adına kaydedilmiştir. Bu durumda, piskoposun ölümüyle birlikte, kiliseyle, rahibin ailesi arasında bir anlaşmazlığın doğması kaçınılmaz olacaktı. Ancak, Keldaniler, görevi sadece bu binanın işletilmesi ve muhafazasından ibaret olan bir anonim şirket kurmuşlardır. Şirket sözleşmesinden, A.Ş. ile Keldani Başpiskoposluk Amida arasında dolaysız bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Bu çözümün Süryani Katolik vakfına oranla avantajı, A.Ş'nin, sözkonusu binanın mülkiyetine sahip olmasıdır; mezbur vakıf örneğinde ise, mülkiyetin sahibi Hazine'dir. Ne yazık ki, Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Keldani ve Süryani Katolik kiliselerinin cemaat vakıflarının hukuki sorunları, henüz çözüme kavuşturulmuş olmaktan çok uzaktır.

Yeni dini kurumların ve kamu yararına çalışan kurumların oluşturulması

Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Anlaşması'nda, sadece anlaşmanın imzalandığı tarihte mevcut olan Müslüman olmayan azınlıklara ait kurumların varlığını garantilemekle kalmamakta, *"yeni dini ve kamu yararına çalışan kurumların oluşturulmasında da ... bu türden diğer özel kurumlara yapılan yardımın esirgenmemesi"* güvencesini vermektedir (Lozan Anlaşması, 42. madde, 3. paragraf, 2. cümle). Son yıllarda, örneğin Anadolu Latin Cemaati Ruhani Reislği Tarsus ve Kapadokya'da yeni merkezler kurma girişiminde bulunmuştur. Her iki durumda da, yeni taşınmazlar edinme konusunda, uzun süren ve halen karara bağlanmamış olan davalar açılmış ve bu davalarda kiliseyle devlet, davacı ve davalı taraflar olarak karşı karşıya gelmiştir. Yani devlet, sadece Lozan Anlaşması'nın 42. madde 3. paragraf 2. cümlesinde güvencesini verdiği yardımları esirgemekle kalmamakta, yeni dini kurumların oluşturulmasını engellemek için de etkin olarak çaba göstermektedir.

Bu sorun, kuşkusuz, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye'de faaliyete geçen Müslüman olmayan dini cemaatlerde de (kiliseler, tarikatlar, gruplar) yaşanmaktadır.

5. Sonuç

Laiklik, din özgürlüğü anlamına mı gelmektedir? Çıkış noktası, açık ve nettir: Laiklik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları tarafından (başta Atatürk olmak üzere), devlet ve din işlerinin birbirinden kesin çizgilerle ayrılması olarak yorumlanmıştır. Daha sonraki dönemde Anayasa Mahkemesi de, tamamen bu anlayış doğrultusunda, laiklik ilkesinin, din ve devlet ayırımını tanımayan İslamiyet gibi bir din karşısında özellikle katı bir uygulamayı gerektirdiğini savunmuştur. Bu durumda, dini geriletme mücadelesinin, egemen dinin din ve devlet işlerinin ayrılmasını kabul ettiği bir devlete oranla, zorunlu olarak daha güçlü ve yoğun olması gerektiği belirtilmiştir¹¹⁸. Bu bir kuramdan ibaret midir, yoksa Türkiye'nin mevcut durumunu mu ifade etmektedir? İslamiyeti, ya da daha doğru bir söyleyişle, Sünni İslamiyeti geriletme mücadelesinin büyük bir sertlikle sürdürüldüğünü öne sürmek pek mümkün değildir. Özellikle Genel Kurmay Başkanlığı bunu birçok kez talep etmiştir; ancak, görüldüğü kadarıyla, bu talep, görünür ve uzun vadeli sonuçlar doğurmamıştır. Eğer doğurmuş olsaydı, resmen yasaklanmış olan (Sünni) Müslüman tarikatlar, örneğin Nakşibendi'ler, ya da uzun süre devletin takibat altında tuttuğu yeni İslami hareketler, örneğin Nurculuk hareketi, kamuoyunun gözü önünde, altmışlı ve yetmişli yıllarda hayal edilmesi bile mümkün olmayan bir ölçüde yaygınlaşabilir ve gelişebilir miydi? Ayrıca, başlangıçta, İslamiyete karşı mücadelenin araçlarından biri ya da en azından, İslamiyetin sıkı denetiminin aracı olarak düşünülmüş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 2000 yılında yaklaşık 471,4 milyon euro'luk¹¹⁹ bir yıllık bütçeye ve 90.000 elemana sahip olması nasıl mümkün olabilir? Devlet artık İslamiyeti denetlememektedir; devlet, İslamiyetin Sünni tarzını kendi yönetimi altına almıştır ve onu yönetmekte ve desteklemektedir. Böylece, Türkiye, bir ölçüde bir "İslami", ya da, daha doğru bir söyleyişle, bir "Sünni cumhuriyete" dönüşmüştür¹²⁰. Böyle bir ortamda, din özgürlüğünün güvence altında olduğu söylenebilir mi?

Din özgürlüğüne, engellenmeyen ibadet hakkı çerçevesinde, inanç özgürlüğü, inancı ifade edebilme özgürlüğü ve kültür ve eğitim özgürlüğü de dahildir. Din özgürlüğünün anayasa hukukundaki karşılığı, devletin inanç ve dünya görüşü konusundaki tarafsızlık yükümlülüğüdür. Devletin din konusundaki tarafsızlığının, Türkiye'de sözkonusu olmadığı, kuşkusuz doğrudur. Dolayısıyla, sadece Sünni İslamiyet'in devletçe desteklenen biçimiyle uyum içinde olanların din özgürlüğü gerçekten güvence altındadır.

Buna karşılık, Aleviler, bugün oportünist bir devlet politikasının avantajlarını elde etmektedirler. Bu politikanın sonucu olarak, artık devlet makamları, Alevilerin, Türk İslamiyetinin bir parçası olduğunu reddetmemekte ve en azından belli Alevi kurumları bir ölçüde devlet tarafından maddi olarak desteklenmektedir. Ancak, gerçek anlamda bir eşit muamele, Aleviler için halen geçerli değildir.

Devlet, Müslüman olmayan azınlıklarla ilişkilerinde, anayasanın eşitlik ilkesini ve özellikle dini tarafsızlık ilkesini çiğnediği gibi, sürekli olarak, Müslüman olmayan azınlıklara

eşit muamele yükümlülüğünü üstlenmiş olduğu Lozan Anlaşması'nı da ihlal etmektedir. Ancak bu bağlamda, uluslar topluluğu ve özellikle, Lozan Anlaşması'nda imzası bulunan devletler, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kabul edilmesi mümkün olmayan bu tutumuna 78 yıldır neden göz yumdukları sorusunun da cevabını vermek zorundadırlar.

Ancak, Türkiye'de din özgürlüğünün varlığı konusundaki kuşkuları besleyen tek olgu, dini tarafsızlık yükümlülüğünün açıkça çiğnenmesinden ibaret değildir. Örneğin Alevi öğrencilerin inanç özgürlüğü, Sünni İslami din dersine katılma zorunluluğuyla, kuşku götürür hale gelmektedir. Aynı şey, devlet okullarında Hıristiyan din dersinin olmamasından dolayı, Hıristiyan öğrencilerin inanç özgürlüğü konusunda da geçerlidir. Tüm Türk vatandaşlarının inancı ifade özgürlüğü ise, din aidiyetinin nüfus kağıdında belirtilmesinden dolayı kuşku götürür durumdadır.

Müslüman olmayan azınlıkların kültür ve eğitim özgürlüğü ise, bu azınlıklara ait kurum ve kuruluşların Lozan Anlaşması'nda güvence altına alınmış olan hukuki statüsünün, Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmamakta oluşundan dolayı kuşku götürür durumdadır.

O halde, laiklik din özgürlüğü anlamına mı gelmektedir? Laikliğin Türkiye örneği için, en azından şu anda, bunu öne sürmek mümkün olmasa gerektir.

Ek:**Lozan Anlaşması – III. Kesim (Azınlıkların Korunması)**

Madde 37: Türkiye, 38. maddeden 44. maddeye kadar olan maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun, hiç bir yönetmeliğin (tüzük) ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmasını ve hiç bir kanun, hiç bir yönetmelik (tüzük) ve hiç bir resmi işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38: Türk Hükümeti, Türkiye’de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma [milliyet, *nationalité*], dil, soy ya da din ayrımı yapılmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.

Türkiye’de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkça isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk Hükümetince, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak şartıyla, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Madde 39: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık [medeni] haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye’de oturan herkes, din ayrımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiç bir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla [medeni haklarla] siyasal haklardan yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticari ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşitli yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır.

Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 40: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden [garantilerden] yararlanacaklardır. Özellikle, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve burarlarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 41: Genel [kamusal] eğitim konusunda, Türk Hükümeti, Müslüman olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilk okullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, devletler bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğin uygun ölçülerde katılacaklardır.

Bu paralar, ilgili kurumların (*établissements et institutions*) yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.

Madde 42: Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla [statüleriyle, aile hukukuyla] kişisel durumları [statüleri, kişi halleri] konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverişcek bütün edbirleri almayı kabul eder.

Bu tedbirler, Türk Hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özek komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, Türk Hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupalı hukukçular arasında birlikte seçecekleri bir üst hakem atayacaklardır.

Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye’deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir.

Madde 43: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatil günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işin yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir.

Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki Türk uyruklarına yüklettiği yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.

Madde 44: Türkiye, bu kesimin bundan önceki maddelerindeki hükümlerin, Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikteki yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyetinin güvencesi [garantis] altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça, değiştirilemeyecektir. İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japon Hükümetleri, Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluğunca razı olunacak herhangi bir değişikliği reddetmemeyi, işbu Anlaşma uyarınca kabul ederler.

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin, bu yükümlerden herhangi birine aykırı herhangi bir davranışa ya da böyle bir davranışta bulunma tehlikesini Meclise sunmaya yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkili sayacağı yolda davranabileceğini ve gerekli göreceği yönergeleri [talimat] verebileceğini kabul eder.

Türkiye, bundan başka, bu maddelerle ilişkin olarak, hukuk bakımından ya da uygulamada, Türk Hükümetiyle imzacı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisine üye herhangi başka bir devlet arasında görüş ayrılığı çıkarsa, bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Misakının 14. maddesi uyarınca uluslararası nitelikte sayılmasını kabul eder. Türk Hükümeti, böyle bir anlaşmazlığın, öteki taraf isterse, Milletlerarası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Divanın kararı ve Milletler Cemiyeti Misakının 13. maddesi uyarınca verilmiş bir karar gücünde ve değerinde olacaktır.

Dipnotlar

- Fischer Weltalmanach 2001, Frankfurt 2001 yayınında Türkiye bölümü
- Andrews, Peter Alford; Benninghaus, Rüdiger (yay.): Ethnic Groups in the Republic of Turkey. Wiesbaden 1989 = Türkiye’de Etnik Gruplar (Türçüce: Mustafa Küpüoğlu); İstanbul (Ant Yayınları),1992
- Statistics Division and Population Division of the United Nations Secretariat - Social Indicators Home Page =http://www.un.org/Depts/unsd/social/youth.htm#srce
- Rotter, Gernot: Das schlechte Gewissen der Kalifen - Kemalismus, Nasserismus, Baath-Partei: Der Islam trennt Religion und Staat anders als der Westen. DIE ZEIT, No.41 (4 Ekim 2001)
- 18.10.1982 tarih ve 2709 sayılı yasa, 20.10.1982 tarih ve 17844 sayılı yasa ve 9.11.1982 tarih ve 17863 sayılı yasa
- 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı anayasa değişikliği yasası
- Kemal Dayınyarlı’nın hazırladığı Fransızca-Türkçe Hukuk Terimleri Sözlüğü’nde Ankara, 1981) Fransızca "laïcité" başlığı altında, laikliğin, laik olma özelliği olduğu, laikliğin de, din işleriyle devlet işlerini birbirine karıştırmama ilkesi olduğu belirtilmektedir.
- Rumpf, Christian: Das türkische Verfassungssystem. Einführung mit vollständigem Verfassungstext. Wiesbaden 1996, s.106 ve seine Institutionalisierung in der Türkei - Das Diyanet İşleri Başkanlığı im Streit der Meinungen seit Wiederherstellung demokratischer Verhältnisse. [Hausarbeit zur Erlangung des Magister Artium an der Ludwig-Maximilians-Universität München]. München 1999
- Rumpf, Christian: Laizismus, Fundamentalismus und Religionsfreiheit in der Türkei in Verfassung, Recht und Praxis. Kaynak: Verfassung und Recht in Übersee (VRÜ) 32(1999), s.166.
- Alıntının kaynağı: Rumpf, C.: Laizismus, ... (VRÜ) 32 (1999), s. 166
- age., s. 167
- III. kesimin Türkçe çevirisi ektedir. İngilizce metin: http://www.ciral.ulaval.ca/alex/amlxmonde/asiae/turtxlaus.htm; Fransızca metin: http://www.lib.byu.edu/~rdh/wwi/1918p/lausanne.html
- Ayrıca bkz. U. Spuler-Stegemann: Der Islam. Kaynak: Südosteuropa Handbuch Cilt IV - TÜRKEL. Göttingen 1985, s.595
- Diyanet İşleri Başkanlığı’nın geleceği konusundaki tartışmaya ilişkin olarak bkz.: Dirk Tröndle: Die Debatte um den Islam und seine Institutionalisierung in der Türkei - Das Diyanet İşleri Başkanlığı im Streit der Meinungen seit Wiederherstellung demokratischer Verhältnisse. [Hausarbeit zur Erlangung des Magister Artium an der Ludwig-Maximilians-Universität München]. München 1999
- temel hakların ve özgürlüklerin kötüye kullanılması
- TCK, madde 163 (12.4.1991 gün ve 3713 sayılı yasayla yürürlükten kaldırılmıştır): „[1] Dini veya dini hissiyatı veya dinen mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenler teşvikat ve teşkilatın bir güne fiili eseri çıkmazı olsa bile muvakkat ağır hapse mahkûm olurlar. [2] Böyle bir cemiyetler girenler 313 üncü maddeye göre cezalandırılırlar. [3] Dini efkar ve hissiyata müstenit siyasi cemiyetler teşkil edilemez. Bu gibi cemiyetler dağıtılır ve teşkil edenlerle azaları birinci fıkra mucibince cezalandırılır. - TCK’nın 163. maddesinin amacı, laiklik karşıtı propagandanın yasaklanmasıydı; bundan, başlangıçta, özellikle egemen din olan İslamiyet propagandası kastediliyordu.
- Rumpf, Christian: Das Laizismusprinzip in der Rechtsordnung der Republik Türkei. JÖR 36(1987), S.209 ff.
- Ayrıca bkz. örn. Mehmet Cemal: Yüzyaltmışıç. İstanbul 1974 (TCK’nın 163. maddesine İslami Ortodoks açıdan eleştirel bir yaklaşım - TCK’nın 163. maddesine dayanarak açılan davalarla yönelik birçok veri) ve Bekir Berk: Türkiye’de Nurculuk Davası. 3.Baskı, İstanbul 1974 ve: Dünya hukuk tarihinde emsalsiz bir hadise! Risale-i Nur ve T.C. Mahkemeleri. 785 Beraat kararları ve Bilirkişi raporları. İstanbul 1981 (Her iki yayın, İslamcı köktendinci Nurculuk hareketine karşı açılan davalarla ilgili birçok veri içermektedir).
- Ancak Türkiye’deki ceza merciler birçok durumda, Hıristiyan tarikatlarına ve misyonerlerine karşı açılan davaları TCK’nın 163. maddesiyle gerekçelendirmişlerdir. Uygulamada, TCK’nın 159. ve 312. maddeleri, yasadan tamamen çıkarılan 163. maddenin yerine geçmiştir.
- 12.4.1991 tarih ve 3713 sayılı yasa, 12.4.1991 tarih ve 20843 sayılı yasa
- TCK, madde 241: „İmam, hatip, vaiz, rahip, hamm gibi dini reislerden biri vazifesini ifa sırasında alenen Hükümet idaresini ve Devlet Kanunlarını ve Hükümet icraatını takbih ve tezyif ederse bir aydan bir seneye kadar hapis ve 3.537.000 liraya kadar ağır cezayı nakdi ile cezalandırılır veya bunlardan biri hükmolunabilir.“
- Rumpf, Christian: Das türkische Verfassungssystem. Einführung mit vollständigem Verfassungstext. Wiesbaden 1996, S.245
- Gerekçeli Anayasa - M.G.K. Değişiklik gerekçeleri ile birlikte. Ankara, 1984
- Cumhuriyet gazetesinin 22.8.1990 tarihinde yayınladığı habere göre, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu, azınlık okulu olmayan okullara devam eden Hıristiyan ve Yahudi öğrenciler, Milli Eğitim Bakanlığı’nın tavsiyesine uygun olarak, zorunlu din ve ahlak eğitimi derslerine katılmak zorunda kalmayacaklar.
- Bu konuda ayrıca, 25.4.1988 tarihli kapsamlı raporuma bakınız: VG Düsseldorf A 20 K 11589/87
- Temmuz 2001 tahmini; bkz. CIA-The World Factbook 2000 = http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tu.html (http://www.ekd.de/press/397_4904.html). Burada "Ermeni, Süryani Ortodoks ve Rum Ortodoks kökenli yaklaşık 150.000 Hıristiyan söz edilmektedir. Ancak, bu rakamlar, kanaatimce her türlü temelden yoksundur.
- Türkiye’de yaşayan Yezidilerin sayısı son 25 yılda 20.000’den 150 üyeye düşmüştür (http://www.yezidi.org/)
- http://www.hakder.nl/engels.htm
- Ayrıca, "La mémoire collective du groupe alévi en Turquie et dans la diaspora: traces, usages et production des souvenirs" başlıklı inceleme yapılan atfa bakınız: http://www-cnrs.fr/cw/en/nomi/prix/seurat00.html
- David Zeidan: THE ALEVI OF ANATOLIA, Kaynak: METIA Middle East Review of International Affairs 3.1999.4 (http://www.blu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/1999/issue4/jv3n4a5.html, veya: http://www.angelfire.com/az/rescon/ALEVI.html)
- Karin Vorhoff, 1995. Zwischen Glaube, Nation und neuer Gemeinschaft. Alevitisches Identität in der Türkei der Gegenwart, pp. 32-33. Some 25 percent of Kurds in Turkey are Alevi (Kırmanji and Zaza speakers). Alıntı: Zeidan, age.
- David Zeidan: op.cit.
- http://www.hakder.nl/engels.htm

- 34 <http://www.biblesociety.org/bstur.htm> - Türk İncil Cemaati Başkanı Ameniel Bağdaş, Sünni Müslümanların oranını % 68,0, Alevilerin oranını %30,0, çoğunluğu Ortodoks olan Hıristiyanların oranını % 0,3, diğer cemaatlerin oranını ise % 1,7 olarak vermektedir.
- 35 Temmuz 2001 tahmini; bkz.: CIA-The World Factbook 2000 = <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/tu.html>
- 36 "Bilanz der Türkeireise einer EKD-Delegation", Pressedienst der EKD, 8 Mayıs 2001 (http://www.ekd.de/presse/397_4904.html).
- 37 Türkiye'de yaşayan Ermenilerin (tüm mezhepler) sayısı konusunda bkz. Otmar Oehring: 5.4.1995 tarihli bilirkişi raporu, VG Stuttgart, A 3 K 12178/94
- 38 Greek Helsinki Monitor (GHM) estimated there must be some 1.000-1.5000 persons left (the community itself gives an estimate of 1.500-2.000); bkz: <http://www.aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200002/00201-001-trae-ath.htm>
- 39 Kaynak: Annuario Pontificio per l'Anno 2001. Citta del Vaticano 2001
- 40 http://www.mersina.com/lib/turkisch_jews/history.today.htm; ya da: <http://www.ataa.org/ataa/ref/jewish/turkischjews.html>
- 41 İspanyol/Portekiz ya da doğu kökenli Yahudiler için kullanılan tanımlama; bkz: http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_yahudi_seferad.asp
- 42 Doğu ve orta Avrupa kökenli Yahudiler için kullanılan tanımlama; bkz: http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_yahudi_tarih3.asp
- 43 Sadece Eski Ahit'i kabul eden, ancak Talmud'u ve hahamlık geleneğini kabul etmeyen Yahudi tarikatı; Hahambaşının otoritesini tanınamaktadırlar; bkz: http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_yahudi_karayid.asp
- 44 Mesih olduğunu iddia eden yahudi Sabbathai Z'wi'nin (1626 İzmir - 1651 Arnavutluk) taraftarları; Z'wi, idam cezasından kurtulmak için İslamiyeti kabul etti. Bu konuda ayrıca bkz.: İlgaz Zorlu:Unutulmuş Bir Etnik Cemaat: Türkiye'li Sabatayiciler (<http://www.atmosphere.be/web/ercan/sabatayil-7.html>)
- 45 Yahudi-Müslüman tarikatı. İslamiyeti kabul eden Sabbathai Z'wi'nin akrabası Jakob Querido Z'wi tarafından 1687'de, Sabbathai Z'wi'nin taraftarları arasından Selanik'te kuruldu.
- 46 Bir insanın dönme olduğunun söylenmesi, duruma göre, olumlu ya da kötüleyici bir ifade olarak değerlendirilebilir.
- 47 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem 19, Cilt84, Yasama Yılı 4, 19.54.1995, 453-453 Alınır: Engin, İsmail: Türkiye'de Parlamento (T.B.M.M.) Tutanaklarında Alevi Sorunu: 1989-1997 Yılları Arasında Alevilik Olgusunun Sorununa Dönüşmesi. Kaynak: YOL, 3 (Ocak/Şubat 2000), S.98
- 48 Milli Nizam Partisi 20.5.1979 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Bu partinin devamı olan Milli Selamet Partisi 12.9.1980 askeri darbesini takiben lağvedildi. 1983 yılında demokrasiye dönüşün ardından, bu partinin devamı olan Refah Partisi kuruldu ve 16.1.1998 tarihinde Anayasa Mahkemesince kapatıldı. Bu partinin ardından kurulan Fazilet Partisi de 22.6.2001 tarihinde kapatıldı.
- 49 Milliyetçi Hareket Partisi 12.9.1980 askeri darbesini takiben lağvedildi. Parti, 1987 yılında aynı adla yeniden kuruldu.
- 50 Ayrıca bkz. Başbakanlık nezdinde Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 25.6.2001 tarih ve (B.05.I.EGM.4.06.00.12.02 D (T) 06-063-079/147832) sayılı, kültür derneği statüsünde kurulmuş olan Alevi-Bekâşi kuruluşları yönetim kuruluna gönderdiği, tüzükteki eksiklikleri konu alan yazı
- 51 Bkz. <http://www.cemvakfi.org/cemvakfi.htm>
- 52 İstanbul Galatasaray Üniversitesi uluslararası hukuk profesörü
- 53 Ayrılmış Kürt PKK örgütüne yakınlık duyan Aleviler, Türkiye'de örgütlenmekten zorunlu olarak feragat etmiş, Almanya'da, merkezi Köln'de bulunan "Kürt Alevileri Federasyonu" adı altında örgütlenmişlerdir.
- 54 23.10.1998 tarihli kur temel alınarak hesaplanmıştır (www.oanda.com)
- 55 MİLLİYET, 23.10.1998 = <http://www.milliyet.com.tr/1998/10/23/entel/entel.html>
- 56 Özgür politika, 18.10.2000 = <http://www.ozgurpolitika.org/2000/10/18/allhabb.html>
- 57 Mahkemeler, 1982 Anayasası'nın 174. maddesinde ismen belirtilmiş olan reform yasalarını, dolayısıyla 677 sayılı yasayı anayasaya aykırı olarak değerlendirmeye hakkına sahip değildir. Yasa değişikliği, ya da iptali, bir yasayla gerçekleştirilebilir, ancak bu yasadan da, Anayasa'yla, laiklik ilkesiyle ve 174. maddenin amacı ve anlamıyla uyum içinde olması gereklidir. Bkz.: Christian Rumpf: Das türkische Verfassungssystem., op.cit., S.112
- 58 7.2.2001: <http://www.zaman.com.tr/2001/02/07/dizi1/dizi1.htm>
- 59 13 Kasım 1980'de Nakşibendi tarikatı önderi Mehmet Zahid Kotku'nun ölümü üzerine, Kotku'nun isteğine uygun olarak, Türkiye'de Nakşibendi tarikatının yeni önderi olmuştur.
- 60 Bunlar arasında: Hanım Dernekleri, İlim, Ahlak, Kültür ve Çevre Dernekleri, Hakyol Vakfı'nın birçok şubesi, İlim, Kültür ve Sanat Vakfı, Haksız Sağlık Hizmetleri adı altında kurulmuş birçok sağlık tesisi, poliklinik ve hastane yer almaktadır.
- 61 Bunlar arasında, İslam dergisi, Kadın ve Aile dergisi, Gül Çocuk dergisi, sağlık ve bilim konularında yayınlanan Panehir dergisi yer almaktadır. Yayın çalışmaları, Seha Neşriyat'ta toplanmaktadır.
- 62 Yayınlar, 100'ün üzerinde yerde antenle, ayrıca uydu üzerinden izlenebilmektedir.
- 63 http://www.turkishdailynews.com/old-editions/12_26_97/dom.htm
- 64 <http://www.enfal.de/gum17.htm>
- 65 Geçmişte, burada, Bakanlar Kurulu'nun yazılı izniyle, Nakşibendi tarikatına en azından yakın olan merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın annesi ve erkek kardeşi ve Coşan'dan önce Nakşibendi tarikatının önderi olan Muhammed Zait Kotku toprağa verilmişlerdir. <http://www.ozgurpolitika.org/2001/02/08/hab09b.html>
- 67 Ayrıca, Mehmet Metiner'in 12.2.2001 tarihli Özgür Politika'daki yorumuna bakınız. (<http://www.ozgurpolitika.org/2001/02/12/allkosb.html>)
- 68 Bugün, kapatılan Fazilet Partisi'ndeki muhafazakarlar tarafından kurulan köktendinci islamcı Saadet Partisi'nin lideridir.
- 69 Bugün, kapatılan Fazilet Partisi'ndeki yenilikçiler tarafından kurulan köktendinci islamcı Adalet ve Kalkınma Partisi'nin lideridir. http://www.turkishdailynews.com/old_editions/02/10/01/dom.htm#d9

- 71 Bkz.: Hamid Algar: Der Nakşibendi-Orden in der republikanischen Türkei. Kaynak: Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients 1984 - Thema: Islam und Politik in der Türkei (Yay. Jochen Blaschke, Martin van Bruinessen), S.186, Dipnot 26: "Siehe beispielsweise den Bericht in MILLIYET vom 3.Juni 1977, der sich mit der Verhaftung von sechs Nakşübendi in Kozan befasst."
- 72 30'lu yıllarda ortaya çıktı. Önderi: Kemal Pılavoğlu. Hedefi: mevcut laik sistemin ortadan kaldırılması ve yerine bir islami din devletinin kurulması. Eylemleri: Şubat 1949: T.B.M.M. genel kurul salonunda ezanun Arapça seslendirilmesi, yine 1949: Çubuk/Antalya ve Şabanözü/Çorum'da Atatürk heykellerinin tahribi, 1951'de Pılavoğlu'nun ve 74 taraftarının ağır hapis cezalarına çarptırılması. Grup, bundan sonra da yeraltında etkinliklerini sürdürdü. 80'li yıllara dek metinler sokakta satılmaya devam edildi (Spuler-Stegemann: Der Islam op.cit.S.608, kendi gözlemleri); Ticani'lerin bir bölümü büyük bir ihtimalle Nurcular'a katıldı; Nurcular'dan ve Ticaniler'den ayrılan radikal Aczmençiler'le ilişkileri?! (Orhunlu Bilge: Nurs'lu kürt Said'den Fetullah Gülen'e! (Nurculuk, Kürtçülük, Emperyalizm) Kaynak: Yeni Hayat, Aylık Dergi - Ocak 1997 (Sayı 27) (<http://www.yeniayhat.org/dergi/1997/27/index.html>); kaynak: Çetin Özek, Devlet ve Din. İstanbul-1982, S.552-553; Tank Zafer Tunaya, İslamcılık Cereyanı. İstanbul 1962, S.220-223; Neşet Çağatay, Türkiye'de Gericî Eylemler. Ankara-1972, S.42-43)
- 73 Spuler, U.: Zur Organisationsstruktur der Nurculuk-Bewegung. Kaynak: Roemer, H.R.; Noth, A.(yay.): Studie zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für B.Spuler. Leiden 1981, S.423-442. 1980 Ekiminde, Yeni Asya Yayınları'nın temsilcileriyle yaptığım bir görüşmede, Nurcuların sayısı 3 milyon olarak belirtilmişti. (Oehring, Otmar: Die Türkei im Spannungsfeld extremer Ideologien (1973-1980). Eine Untersuchung der politischen Verhältnisse. Berlin 1984, S.217)
- 74 Bkz. Bekir Berk: Türkiye'de Nurculuk Davası. 3. Basım. İstanbul 1974 ve: Dünya hukuk tarihinde emsalsiz bir hadise! Risale-i Nur ve T.C. Mahkemeleri. 785 Berat kararları ve Bilirkişi raporları. İstanbul 1981 (Her iki yayında da, köktendinci islamcı Nurculuk hareketine karşı açılan davalara ilgili birçok veri bulunmaktadır.)
- 75 <http://www.saidnur.com/>
- 76 Nurcuların gazetesinin tirajları (2000): Yeni Asya: 5.721, Yeni Nesil: 5.710; Nurculuk hareketinden ayrılan Fetullah Gülen taraftarlarının günlük gazetesi "zaman", 2000 yılında 181.354 tirajı ulaştı. Kaynak: İlan Kurumu ve Gazetelerin Genel Merkezleri - <http://www.ibt.gov.tr/istabul/380/38002/2001/medya/images/t289.pdf>
- 77 <http://www.yeniasya.org.tr/html/vakif.html>
- 78 <http://www.yeniasya.org.tr/html/enstitu.html>
- 79 <http://www.yeniasya.org.tr/html/lisans.html> - iki sömestreden oluşan bu eğitim programının bir devlet üniversitesi ya da özel üniversite tarafından tanınıp tanınmadığını araştırma olanağım olmadı.
- 80 Okul öncesi çocukları için Can Kardeş Çocuk Köşkü ve öğrenciler için Can Kardeş Çocuk Kulübü
- 81 <http://www.yeniasya.org.tr/>
- 82 Çetin Özek: Din ve Devlet. İstanbul 1977, S.104
- 83 <http://www.turkishdailynews.com/old-editions/01/24/97/feature.htm>
- 84 Anlaşmanın Türkçe metni Şeh İ. Meray'ın çevirisinden alınmıştır; Lozan Barış Konferansı - Tutanaklar - Belgeler. İstanbul 1993 (anlaşma metni 8. ciltte yayınlanmıştır)
- 85 "The Treaty of Lausanne, signed on 24 July 1923 in place of the Treaty of Sévres, did not even mention the Armenians." (<http://www.mfa.gov.tr/grupe/eg/eg10/09.htm>)
- 86 Bkz. Washington Türk Büyükelçiliği'nin web sitesindeki saptama: "The only officially recognized minorities are religious (Greek Orthodox, Jewish, Armenian Orthodox), as stipulated in the 1924 Lausanne Peace Treaty." (<http://www.turkey.org/politics/htrter.htm>)
- 87 Lüttem, Ömer E.: The Past and Present State of the Turkish - Bulgarian Relations. Kaynak: Dış Politika - Foreignpolicy, Vol. XXIII (1999) (<http://www.foreignpolicy.org.tr/ing/articles/olutem-v23.html>)
- 88 Aynı şey, İstanbul'daki küçük Bulgar Ortodoks cemaati ruhani lideri için de geçerlidir.
- 89 Bir Rosh Bet Din ve üç Hahamim'den oluşmaktadır.
- 90 <http://www.hagalil.com/galluhl/il-turk.htm#prior>
- 91 Patrik Mesrob Mutafyan'la 27 Eylül 2000'de CNN-Türk'te yapılan söyleşi (21:15); Patrik Mesrob Mutafyan'la ZAMAN'da yapılan söyleşi, 26 11 2000.
- 92 Örn. Robert College Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüştürüldü. Ayrıca bkz.: FENER RUM ORTODOKS PATRİKHANESİ VE HEYBELİADA RUHBAN OKULU <http://www.turkatak.gen.tr/guncel/rum.htm>
- 93 DIASPORA Newsletter, Issue 14, Sep. 2, 1994(<http://www.anemos.com/Diaspora/fanari/halki.html>)
- 94 Panayote Elias Dimitras: Dwindling, Elderly and Frightened? The Greek Minority in Turkey Revisited In: AIM Athens, January 31, 2000 (<http://www.aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200002/00201-001-trae-ath.htm>)
- 95 Müslüman olmayan azınlıklara ait vakıflar kastedilmektedir.
- 96 31.5.1949 tarih ve 5404 sayılı değişiklik yasası
- 97 İstanbul bölgesi (Haliç'in batı yakası); Beyoğlu bölgesi (Haliç'in doğu yakası ve Boğaz'ın Avrupa yakası); Kadıköy bölgesi (İstanbul'un Anadolu yakası); Adalar bölgesi
- 98 Bu sorunlar konusunda daha ayrıntılı bilgi: Yuda Reyna; Yusuf Şen: Cemaat Vakıfları ve Sorunları. İstanbul 1994, S.54 ff. (Cemaat Vakıflarının Vergi Hukuku Bakımından Durumları)
- 99 "1936 Beyannamesi" olarak bilinir.
- 100 Bkz. Yuda Remyan; Yusuf Şen: op.cit.,S.28; ayrıca bkz.: http://www.turkishdailynews.com/old_editions/02-10-01/featureshtm
- 101 Devlet, görünüşe göre, birçok durumda, yurtdışında yaşamaları olasılığı olan varisleri bulmak için büyük bir çaba harcamamaktadır. Ayrıca, İstanbul'daki miras davalarına bakan mahkemeler, Müslüman olmayan azınlıkların akrabalarının yurt dışında yaşayan mirasçıları için miras belirleyemeyi sık sık reddetmektedirler. Öyle görünüyorki, bu yoldan, günün birinde sözcükünü taşınmazı devletleştirme umudu beslenmektedir.
- 102 Panayote Elias Dimitras: Dwindling, Elderly and Frightened? The Greek Minority in Turkey Revisited Kaynak: AIM Athens, January 31, 2000 (<http://www.aimpress.org/dyn/trae/archive/data/200002/00201-001-trae-ath.htm>)
- 103 <http://www.persecution.org/humanrights/turkey.html> und <http://religiousfreedom.lib.virginia.edu/freedomalert/HRWF-Turkey/990507Turkey.html>

- 104 Sungurbey, İsmet: Eski Vakıflar Temel Kitabı. İstanbul 1978
- 105 Bkz. Patrik Patriarch Mesrob Mutafyan'ın açıklaması, LRAPER Church Bulletin, 23.9.2000; Patrik Mesrob Mutafyan'la söyleşi, CNN-Türk, 27 Eylül 2000, 21:15; Patrik Mesrob Mutafyan'la söyleşi, ZAMAN, 26.11.2000
- 106 İstanbul'da 1987/1988 eğitim yılı sonuna kadar 21 Ermeni-Ortodoks ve Ermeni-Katolik eğitim kurumu faaliyet gösteriyordu. 1992/1993 eğitim yılı sonunda 20 Ermeni-Ortodoks ve Ermeni-Katolik eğitim kurumu kalmıştı.
- 107 Otmar Oehring: Gutachterliche Stellungnahme vom 5.4.1995 zu: VG Stuttgart, A 3 K 12178/94
- 108 Arap-Ortodoks Hıristiyanlar olarak adlandırılan kişiler, ana dilleri Arapça olan Rum Ortodoks Hıristiyanlardır. Dini önderleri, Antiokya Melkit Patriğidir (Şam). Genellikle bu Hıristiyanlar Türk makamlarınca "Rum" muamelesine tabi tutulmamaktadır.
- 109 Panayote Elias Dimitras, op.cit.
- 110 <http://www.hagalil.com/galluth/il-turk.htm#prior>
- 111 <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=1&AltYazi=Kaynaklar+%5C%3E+Sorunlar%FDm%FDz&ld=15&Dilld=1>
- 113a Lraper_eng (e-mailed version), 3.2.2002: Non Muslim Minorities Unhappy About Statement
- 114 Hürriyet, 10. Mart 1999
- 115 Antiochia Patriklığı (Antakya), bugünkü merkezi: Şam
- 116 Türkiye'de görüşülen birçok kişinin belirttiğine göre, dönemin Keldani ve/veya Nestoryan ya da Süryani Katolik veya Süryani Ortodoks Patriğinin, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bu yönde bir açıklamada bulunduğu söyleniyor. Ancak bu konudaki haberler doğrulanamadı.
- 117 Ermeni Katolik Kilisesi, "resmen tanınan" Müslüman olmayan azınlıklar arasında sayılıyor.
- 118 Bkz. 11 numaralı dipnot
- 119 Rıza Zelyut: 5 bakanlık 1 Diyanet etmiyor, AKŞAM, 27.12.1999 = <http://www.aksam.com.tr/arsiv/aksam/1999/12/27/yazarlar/yazarlar20.html>
- 120 Ayrıca bkz. U. Spuler-Stegemann: Der Islam. Kaynak: Südosteuropa Handbuch Band IV TÜRKIEI. Göttingen 1985, S.595

